

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXXI. évf.

1896. Május—Június.

3-ik füzet.

Wundt lélektani alapgondolatai.*

A jelenkori német bölcselek között alig akad valaki, ki oly általános, széles körű hatást tett volna, mind Wundt. S ha hatásának okait keressük, jórészt a bölcselem azon állapotából kell magyaráznunk, melyben azt Wundt működése kezdetén találta. A materializmus a sekélyesebb, ki nem forrt gondolkodást hamar megejtette. Egy néhány apró tudásrészlet birtokában a gondolkodás és lét nagy problémáinak megfejtését próbálta meg; de sikertelenség lett az eredmény. Megfeledkezett az emberi szív magyarázhatatlan vágyairól és szükségleteiről, a szellem magasabb eszményeiről. Nem hitt semmiben, mit eszközeivel nem tudott megmérni, számokkal, mérésekkel nem tudott kifejezni. Elzárkozott a jobb meggyőződés elől s hirdetett olyan tanokat, a melyeknek megmérhetetlen káros következményeit tapasztalhattuk s észlelhetjük napjainkban is, oly tanokat, a melyek veszélylyel fenyegetnek minden eszményt, nagyot és fenségest. A bölcseleti gondolkodás elsekélyesedett s a gyakorlati élet irányítására a lehető legkártékonyabban folyt be.

A másik irány pedig a való életet alant hagyva a mérhetetlen magasságba csapott. Az ellentétek tana látszott valósúlni. Az első bűzhödt mocsarak fertőző légkörébe vezetett, ez a légnélküli magasba, hol az embert szédület fogja el. Itt a gondolat a maga erejével és erejéből minden idegen járuléék nélkül alkotja meg e kiterjedett látható és láthatatlan mindenséget. Merész conceptiojú rendszer ez, de a föld, melyen állunk, nem elég erős, hogy ily épületet az égbe emeljen s Trendelenburggal szólva — az egész dialektikai módszer „egy logikai hypothesis“, „egy nagyszerű tévedés, melynél a cél nagysága a tett tévedését csendesen elfedni igyekszik“, Wundt e „nagyszerű tévedés“-re már nem fordít oly érdeklődő figyelmet s nem csillogtatja vitázó kedvét oly fényes eredménnyel, mint Trendelenburg; ő a dialektikai módszert egy kis lenéző gúnynyal „*Begriffsdichtung*“-nak¹⁾ nevezi.

A hegeli speculatio számos hívőre talált, nagy iskolát hódított magának, a mely tanai értelmében a mester rendszerével a gondolkodás

* Grundriss der Psychologie. Leipzig, 1896.

¹⁾ System der Philosophie. Leipzig, 1889. Előszó.

munkásságát már befejezettnek s a fejlődés legmagasabb fokát már elértnek hitte. De ez a rendszer is hiányos volt. Nem számolt a tudomány követelményeivel s a természettudományok óriási mérvű fellendülése s módszerük térfoglalása érzékeny csapást mért rá. Az exact tudományosság korában ez a „Begriffsdichtung“ éppen alkalmas volt arra, hogy a bölcselet ellen felmerülő panaszok szélesebb körökben visszhangot keltsenek. S a kornak a természettudományok művelésére s módszerük általánosítására törekvő szelleme az ilyen speculatiót az emberi elme fényűző játéknak tartotta, mely a tudományos kutatást semmibe veszi s positiv eredményektől távol áll.

A gondolkodásnak e két végletbe csapó iránya közül egyik sem volt tehát alkalmas arra, hogy a kutatást eredménnyel biztató reménnyel vezethette volna. Egyesíteni kellett a pusztá inductiót a deductioval. E feladatra vállalkozott Wundt. Ő munkája elején jól megfontolta, mit bírnak el vállalni. Azt a vezérszerepet, melyet már is kivivott magának, nemcsak gazdag természettudományi és matematikai ismeretei biztosítják neki, hanem feltétlen otthonossága a bölcseleti gondolkodás egész birodalmában, melyből a rendszeres tudományos könyveknek egész sora eredett és főleg az az irány, melyet követ. Szerinte a régi értelemben vett metaphysikának egyszer s mindenkorra lejárt az ideje s a bölcselet jövője attól függ, hogy ez a többi tudományokkal állandó összeköttetésben legyen. Az ő metaphysikájának alapja a tapasztalat, egyedül lehetséges módszere a tényeknek az ok és okozat elve szerinti összekötése. De feladatát csak bizonyos felvételek segítségével oldhatja meg s ebben is a természettudományok módszerét követi. „A bölcseleti metaphysika“ is az egyes tudományoktól nyújtott hypothesisekből indul ki.

A *metaphysika* nevet meghagyja, mert a cél a régi, csak a szempontok és módszer változnak.¹ Beviszi tehát a természettudományok módszerét a bölcseletbe, de nem zárja ki a speculatiót sem s így egyeztetni az inductiót a deductioval. Iránya megfelel a legszigorúbb tudományos követelményeknek, de másfelől a szív és kedély belvilágának igényeit is kielégíti. A bölcselet általános célja „*az egyes ismereteknek összefoglalása az értelem követelményeit és a kedély szükségleteit kielégítő világ- és életnézeté.*“² De a bölcselet nem egyedül áll e czállal. Az emberi szellemi tevékenység két nagy tere egyesül vele részben vagy egészben hasonló törekvésben. Az egyik a *vallás*, a másik *az ismeret egyes részei az egyes tudományok alakjában.*

¹ System der Philosophie. Előszó.

² U. o. Bevezetés, 2. l.

A bölceletnek a többi tudományokhoz való viszonyát világosan kijelöli fogalma. A bölcelet „*az az általános tudomány, a mely az egyes tudományok által elért ismereteket egy ellenmondás nélküli rendszerben egyesíti.*“¹ E szerint nem alapja a többi tudományoknak, hanem épen ellenkezőleg azok szolgálnak ennek alapúl s épen ezért szabályozó, irányadó.

Épen ilyen a viszonya a valláshoz s a tudományos theológiához is. A vallás ethikai követelményekből és kívánalmakból alakítja világnézetét. „A kedély szükségletei feltétlenül felül állanak az értelem érdekén.“ De kezdetben a két motívum elválaszthatlanul együtt van. A bölcelet akkor kezd fejlődni, mikor az értelmi érdek kezd a vallástól elválni.

Azonban a vallásos hit és tudományos ismeret rendszerei nem állhatnak egymás mellett vonatkozások nélkül. „Hogy a hívő ember más, mint a tudó és megismerő, hogy az igazság megismerésére más segédeszközökre s biztosítására más ismertető jegyekre volna szüksége, az a mai anthropológiának ép oly érthetetlen, mint kosmológiánknak Epikurusnak az atomoktól érintetlenül a légrétegben lebegő istenei.“ Valamely világnézet eredhet egymás mellett folyó forrásokból, de ezeknek közös eredete végül is az egységes emberi természet s a vallásos és tudományos világnézet soha seholy egymással ellentétbe nem jöhetnek. A két világnézet között összhangot teremteni a bölcelet feladata. De teljesen elhibáztak az oly kísérletek, melyek a vallást a bölcelettel igyekeznek pótolni vagy kiszorítani. A bölcelet ép úgy nem léphet a vallás helyére, mint nem veheti át az egyes tudományok munkáját. Első esetben más réjtjébe vág, másodikban összetéveszti a tudományt az étellel. A bölcelet viszonya a valláshoz tisztán elméleti, egyetlen célja: azt felfogni, megérteni. Ez a cél kettős feladatot foglal magában: egyik a vallásos érzelmek és képzetek *eredetének* kutatása, a másik a vallásos elemek *elrendezése* az emberi gondolkodás alkatrészeit tartalmazó általános világnézetben. Így a bölcelet a valláshoz való viszonyában *tudományos theológiává* lesz.²

Wundt így kitűzván a bölcelet célját, meghatározván fogalmát, rendszere megépítéséhez fog. Némi tekintetben eklektikus. Nem zárkozik el más rendszereknek olyan alkatrészei elől, melyek az övébe beilleszthetők. De az a tartalom, melyet a keret határai közé behelyez, a tudományos kutatás által elért s biztosított eredmények az értelmet és szívet is kielégítő módon eszményi elvek vezetése és irányí-

¹ U. o. 21. l.

² Id. m. Bevezetés 3—10. l.

tása alá vannak rendelve. A bölcselkedésnek ilyen irányú művelése kizárja a fennebb vázolt irányok egyoldalúságait és hiányait s ezért az a rokonszenves fogadtatás, melyben a gondolkodó világ Wundt tanait részesíti. Mert a tudomány mai állapotában ennek a rendszernek van legtöbb kilátása irányadó, szabályozó, vezető szerepre. Ez az irány az *idealrealismus*, a mely Wundt ismeretelméletében jut nyomatékosabb kifejezésre. Ezért álljanak itt röviden ismeretelméletének vezérgondolatai.

Szerinte csak a belső tapasztalatnak van közvetlen valósága, míg a külső észrevétel tárgyai csak közvetve vannak adva. Az idealismusnak tehát elvitázhatatlan előnye van más világnézetek felett; de elismeri a külvilág valóságát is, az objectív ismeret alkatrészeit elemzi, elkülönítvén azokat, melyeknek forrása az alany ismereti functioi. azoktól, melyeket adottaknak tekint. Ez a kritikai idealismus nem egyéb, mint idealrealismus, melynek feladatát nem abban látja, hogy eszményi elvekből a valóságot levezesse, hanem hogy a tudomány biztosított eredményeire támaszkodva, kimutassa az eszményi elvek viszonyát a tárgyi valósághoz. Hogy ismeret általában lehetséges legyen, ez a viszony csak, mint összhang gondolható; ennél fogva „*a logikai gondolkodás alaptörvényei egyszersmind a tárgyaknak is alaptörvényei.*“ De mint minden tudományos eredményt, úgy ezt is csak a kutatás, vizsgálódás nyújthatja, melyet semmi dialektikai mesterkedés előre meg nem teremthet. E felfogás éle a Hegel dialektikája ellen irányul. „A mi minden vizsgálódás nélkül bizonyos, az csak az az alaptétel, hogy gondolkodásunk tárgyainak ezzel conformisoknak kell lenniök, mert a tétel érvényessége nélkül egyáltalában nem volna felfogható, hogyan származhatik ismeret“ (Grundzüge der physiologischen Psychologie. Leipzig, 1873—74. II. 451. l.).

Wundt bölcséleti tanai a magyar irodalomban nem ismeretlenek. Számos magyar követője van. Csak Pauert említem, kinek *Philosophiai Propädeutika*, I. *A lélektan elemei*, II. *A logika elemei*, valamint *Az ethikai determinismus* című művei lényegökben Wundt ily irányú munkáin alapulnak. De azért nem lesz felesleges lélektani alapelveivel foglalkozni.

Wundt a lélektan történetében nagy haladást jelez. Nem járja az eddigi speculativ lélektannak kevés eredménnyel taposott mesgyéjét, hanem új utakat tár fel. Már az egyszerű útmutatás is rendkívüli érdem; hát még ha oly eredménnyel halad az új úton, mint ő! *A módszeren* akar változtatni, mert az önmegfigyelés eddig nem sok eredményre vezetett. Megvizsgálja tehát a lélektan különböző

irányait (2. §.) s két főirányt különböztet meg: a *metaphysikait* és *empirikait*. Mind a kettő külön irányokra szakad. Amaz a lelki folyamatokat nem más folyamatokból vezeti le, hanem vagy a lélekből, vagy az anyagból s e szerint lesz *spiritualistikus*, vagy *materialistikus*; amaz a lelket megint az anyagtól vagy lényegileg különbözónak, vagy rokonnak tanítja s e szerint lesz *dualistikus* és *monistikus*. A tapasztalati psychologia a lelki folyamatokat vagy fogalmakra, vagy egyszerűbb psychikai folyamatokra vezeti vissza. De a tapasztalati lélektan megint ágakra oszlik: egyik „a *belső érzék lélektana*“, a mely szerint a belső és külső tapasztalat lényegileg különbözők, a másik „*lélektan, mint a közvetlen tapasztalat tudománya*“, mely e különbséget nem ismeri el, hanem csak a *szempontokét*, melyekből a magában egységes tapasztalatot tekintjük. Amaz a régibb, az mivelte különösen a puszta önmegfigyelést. A lélektan, mint a közvetlen tapasztalat tudománya, a külső és belső tapasztalatot csak különböző szemlélési módoknak tekinti és ezért „a lélektani és természettudományi módszerek elvi különbözőségét nem engedheti meg“ (11. l.). Ez az irány igyekezett kifejleszteni a *kísérleti módszereket*, a melyek a lelki folyamatoknak használó, de a szemlélődés változott álláspontjával számoló exact elemzését adják, éppen mint a természettudományokban az egyes jelenségeknél. Mert az a kérdés itt, hogyan lehet lemenni ama titkos műhelybe, hol a gondolat látatlanul megszületik s szétbontani azon szálakat, melyekből össze van szöve? „A *kísérlet*“ az a főszköz, mely minket a tudat tényeitől ama folyamatokra vezet, melyek a lélek sötét háttérében a tudatos életet előkészítik. Az önmegfigyelés, mint a megfigyelés is csak az összetett jelenséget mutatja. A kísérlet által vetköztetjük ki a jelenséget mindama esetleges körülmények közül, a melyekhez a természetben kötve van. Megváltoztatjuk e feltételeket s megmérhető módon a tüneményt is. Így mindig és mindenütt a kísérlet vezet a természeti törvényekhez, mert csak a kísérletben tekinthetjük át egyszerre az okokat és okozatokat.“ (Vorlesungen über die Menschen- und Thierseele. Leipzig, 1863. Vorrede V. l.)

A kísérleti módszernek a lélektanban való alkalmazása és sürgetése természetszerűen ahhoz a felfogáshoz vezetett, a mely a lélektani kutatások alapjául az élettant veszi s a lelki jelenségek lefolyását a physiologia alapján magyarázza. Innen a physiologiai psychologia név is s ez a körülmény különösen jellemzi Wundt irányát, a mely az életani és psychikai jelenségek előállítását, fejlődését egymásra való hatásukban és viszonyukban kutatja. S valóban a lélektannak mai tudo-

mányos művelése már általánosan ez irányban halad s kevés azon kísérletek száma, a melyek a lélektanak fennebb ismertetett irányait ápolják.

Ez a módszer az, mely a legtöbb eredménnyel kecsegtet a lelki tünetmények vizsgálásánál s a melynek már is több olyan eredményt köszönhetünk, a melyek a jövőre nézve sikert biztosítanak. Ez az irány azonban a legszorosabb rokonságban van a Weber- és Fechner-féle *psychophysikai* kutatásokkal, úgy hogy physiologiai psychologia és psychophysika meglehetősen egy fogalmat fejeznek ki, a mint W. maga is mondja: „A physiologia oly életjelenségekről tanít, melyek külső érzékekkel észrevehetők; a lélektanban az ember magát mintegy belülről szemléli és azon folyamatok összefüggését igyekszik megmagyarázni, melyeket a belső megfigyelés nyújt. S egészben bármily különböző is belső életünk tartalma, de számos érintkezési pont van közöttük; mert a belső tapasztalatot külső behatások folytonosan befolyásolják és belső állapotaink sokféleképp meghatározólag vágnak bele a külső történet lefolyásába. Így az életfolyamatoknak egy oly köre nyílik meg, a mely a külső és belső tapasztalásnak egyszerre megközelíthető; egy oly határ, melyet míg élettan és lélektan egymástól el vannak választva, egy közöttük álló külön tudomány körébe utalunk.“ (Grundzüge I. 1. 1.).

Ez a kettő között álló tudomány pedig a *physiologiai psychologia* vagy *psychophysika*, „a lélek természettana“ s ennek legfőbb segéd eszköze a kísérlet. A lélektanban az exact megfigyelés csak a kísérleti megfigyelés alakjában lehetséges, tehát tiszta megfigyelő tudomány soha sem lehet. „Mert a lélektan tartalmát kizárólag folyamatok, nem tartós tárgyak alkotják“ (24. l.). „A tiszta megfigyelés, a mely a természettudományok sok terén lehetséges, az egyéni lélektanban a lelki történet egész jelleme szerint lehetetlen. Csak akkor volna gondolható, ha hasonló tartós és figyelmüktől független psychikai tárgyak volnának, mint a milyen tartós s megfigyelésünk által nem változó természeti tárgyak vannak.“ Ellenben nincs egyetlen lelki folyamat sem, a melyre a kísérleti módszer ne volna alkalmazható és egy sem, a melyeknek vizsgálásánál azt logikai okok ne követelnék (27. l.).

A physiologiai lélektan a legegyszerűbb lelki jelenségektől indul s fokozatosan megy a mindig bonyolultabb s complicáltabb psychikai folyamatokig. De minthogy a lelki jelenségek mindig összetettek, a lélektanok, hogy munkáját az első kezdetnél kezdhesse, első feladata ez összetett folyamatok *elemzése*, második *kimutatása amaz összeköt-*

tetéscknek, a melyekbe az elemzés által talált egyszerű elemek egymással léphetnek és a harmadik *ama törvények kikutatása*, a melyek az elemek összeköttetésénél érvényesülnek (30. l.). Ezek a feladatok foglalják magukban a lélektan utolsó és legáltalánosabb feladatának megoldását, a mely nem egyéb mint „*a lelki történés törvényeinek kikutatása*.”

Így kitűzvé Wundt a lélektan feladatát, annak megoldásához fog.

A lelki élet legelemibb jelenségeivel, „*a pszichikai elemek*”-kel kezdi. A pszichikai tapasztalás egész tartalma összetett természetű, ezért az egyszerű elemek az analysis és elvonás eredményei. Ezek az *érzetek* és *egyszerű érzések* (Empfindung, Gefühl); amazok: meleg-, hideg-, fényérzet, ezek: az ezen érzeteket kísérő érzések. Ezen elemeknek elengedhetetlen határozmányai a *minőség* és *erősség*. Ennélfogva „*a tiszta érzetnek*”, mint a lelki élet legelemibb jelenségének fogalma feltételezi a képzetektől és egyszerű érzésektől való elvonást. Az érzetek keletkezése physikai folyamatokhoz, az u. n. *érzékingerekhez* van kötve; ezek lehetnek megint *physikaiak* és *physiologiaiak*; utóbbiak pedig *peripherikusok* és *centrikusok*. Az ingerátvitel a különböző érzékeknél nem egyforma; a hallás és tapintásnál az inger közvetlenül az idegekre hat; ezeket *mechanikai* érzékeknek nevezi, míg a *chemiaiaknál* az inger előbb vegyi bomlást idéz elő s csak azután kelt érzetet; ezek a látás, szaglás és ízlelés

„Általános érzék”-en érti azt, a mely a többit mind megelőzi és a mely azért egyedüli, a mely minden lelkes lénynek sajátja; ennek szervei nemcsak az egész bőr, hanem izmok, inak stb. Érzetei a nyomás-, hideg-, meleg- és fájdalomérzetek.

Ezután sorban tárgyalja a többi érzékek érzeteit: *a hang-, szaglás-, ízlelés- és fényérzeteket*. A hangérzeteknél megkülönböztet egyszerű *zaj- és hangérzeteket*; az ízlelés érzeteinél négy főminőséget vesz fel, u. m. savanyút, édest, keserűt és sóst. A fényérzeteknél *színnélküli* és *színérzeteket* ismer; azok a fehér, fekete; ezek a piros, sárga, zöld és kék.

Az érzetek után Wundt az érzések tárgyalására tér. Az egyszerű érzettel járó, az azt kísérő érzést *érzéki érzésnek* vagy *érzethangulatnak* nevezi (sinnliches Gefühl, Gefühlston der Empfindung 88 l.) Az érzet az érzethangulatnak szükségképeni feltétele. Az érzet t. i. a tudatot afficiálja, miáltal ez bizonyos hangulatot vagy színezetet nyer s mint *kellemes* vagy *kellemetlen* érzés jelentkezik. Az érzések az érzetek után közvetlenül következő legegyszerűbb lelki jelenségek. Az érzetek minőségi és erősségi fokai szerint különbözők, de kifeje-

zésökre a nyelv még szegényebb, mint az érzetek jelölésére. Mindössze nagyon keveset tud megjelölni: öröm-fájdalom, kellemes-kellemetlen, komoly-vidám, indulatos-nyugodt. Wundt az érzések három főirányát különbözteti meg. Ezek: *öröm-fájdalom*, *izgató-megnyugtató*, (erregende-beruhigende) és *lekötő-feloldó* (spannende lösende) érzések. Amazok az általános érzék, továbbá a szaglás, izlés érzeteinél, ezek az események idői lefolyásánál, míg az izgató-megnyugtató érzések a szín és hangérzeteknél fordulnak elő.

Az érzetek és érzések a lelki élet legegyszerűbb jelenségei, azon „elemek“, melyekből a legbonyolultabb psychikai alakulatok állanak. Wundt a lélektan kitűzött három feladata közül az elsőt megoldotta; felkutatta azon elemeket, a melyek a lelki élet alapjai, — elemezett. Most a feladat második része következik, melyben ki kell mutatni azon összeköttetéseket, melyekbe az elemzés által talált elemek egymással léphetnek.

Ez a feladatot oldja meg a II. fejezet „*psychische Gebilde*“, lelki képződmények, alakulatok cím alatt. Ezen „a közvetlen tapasztalat mindazon összetett alkatrészét érti, a mely határozott jegyei által a többi tartalomtól úgy elválik, hogy mint viszonylagosan önálló egységet fogjuk fel s a hol a gyakorlati szükség követeli, külön névvel jelöljük“ (106. l.). Minden ilyen lelki képződmény felbontható tiszta érzésekre és egyszerű érzésekre. Ha teljesen vagy túlnyomólag érzetektől áll, *képzetnek*, ha érzéselemekből, *kedélymozgalomnak* nevezük. A képzetek *intensívek*, *térick*, *időiek*. A kedélymozgalmak hasonlóképen 3 félek: *intensívek*, *indulatok*, *akarati folyamatok* (Willensvorgänge). E „lelki képződmények“ most sorban kerülnek tárgyalás alá. Intensív képzetek azok, melyekben az értelemek tetszés szerint változtatható sorban vannak összekötve; ezektől a téri és idői képzetek közvetlenül az által különböznek, hogy részeik meghatározott sorrendben vannak egymás mellett vagy után úgy, hogy e sorrend megváltoztatásával maga a képzet is változik. Ezeket általában *extensív* képzeteknek is nevezhetni.

Az intensív kedélymozgalmaknál vagy összetett érzéseknél megkülönböztetendő az érzés *componens* és *resultans*, azaz az *egész* és *rész-érzés*. A tapintás, szaglás és izlés érzeteiből származó összetett érzések lényegileg egyszerűbbek, mint a látás és halláséi. Az összetett érzések között első a *közérzés* (Gemeingefühl), melyen érzéki jól- vagy rosszállatunk egész állapota értendő; ez a forrása az öröm és fájdalom megkülönböztetésének. A látás és hallás összetett érzései az *aesthetikai érzések*. Az érzés a lelki történet általános jellemének megtelelőleg soha sem tartós.

A hol érzések egymás után következő sora összefüggő folyássá alakul, a mely a megelőző és következő folyamatokból, mint sajátos egész kiválik s erősebb hatást tesz az alanyra, mint az egyszerű érzés, ott az érzéseknek magukban zárt fogalmát *indulatnak* nevezzük (199. l.) Az indulatot követő physikai jelenség a mozgás, melyet symptomatikus jelentőségéért *kifejező mozgásnak* (Ausdrucksbewegung) nevez. Ezek három csoportba oszthatók: *tisztán intensív symptomák* (erősebb indulatok kifejezései), *minőségi érzésnyilvánulatok* (mimika, szájizmok mozgása az édes, keserű, stb. ízekre), *képzetnyilvánulatok* (pantomimika). Az indulatokat követő jelenségek még a pulsus és lélegzési mozgások. Az indulatok megkülönböztetése három alapon lehetséges, u. m. a *minőség, erősség és lefolyási forma* alapján. A minőséget véve alapúl, vannak öröm-fájdalom, izgató-megnyugtató, lekötő-feloldó (spannend-lösend. Így Sárffynál: Lélektan és Logika. Budapest 1892. 55. l.) indulatok; az intensitas szerint: hirtelen, kitörő, lassan növekedő, meg-meg szakadó, váltakozó lefolyásúak.

Az indulat egységes jellegű összefüggő érzések sora. Lefolyása kétféle lehet; vagy minden határozott végeredmény nélkül foly le s ez a *tulajdonképeni indulat*, vagy pedig a folyamat a képzetek és érzések hirtelen átváltozásával végződik. „Az ilyen, egy indulat által előkészített és azt hirtelen befejező változásait a képzet- és érzés-állapotnak *akarat cselekvénynek* (Willenshandlung) nevezzük“ (215. l.)

Az akaratit folyamatokat azon indulatok készítik elő, melyek pantomimikai mozgásokkal járnak. Azok az akaratit folyamatok, a melyek külső mozgásokkal, tehát *külső* akaratit cselekvényekkel végződnek, a legeredetibbek, míg a *belső* akaratit cselekvények már a tökéletesebb értelmi fejlődés eredményei. „Az érzés valamilyen akaratit folyamat kezdete s megfordítva az akarás összetett érzésfolyamat, az indulat pedig a kettő közti átmenetnek tekinthető“ (217. l.).

Az akarat szabadságának kérdése ethikai s mint ilyen nem tartozik ide. Wundt lélektanában nem is tárgyalja. De minket érdekelní fognak más munkáiban kifejtett idevonatkozó nézetei. Az akarat levezetése a szabadságból téves, épen fordítva van a dolog: a szabadság az akaratnak köszöni létét. „Szabadságtudatunknak az akarás tehetségében van forrása. Mihelyt az akaratot tudatunkból elgondoljuk, a szabadság is megszűnik. A fogoly nem szabad, mert akarata el van rabolva. Ha börtönéből kilépni szeretne, az nem akarat, hanem kívánság. Csak esztelen akar olyant, a mit nem tud. A szilárd hit a megtehetésben elengedhetetlen az akaráshoz és az akarat magában zárja a cselekvény elhatározását. De senki sem fogja oly cselekvény

véghezvitelét elhatározni, melynek lehetetlenségéről meg van győződve (Vorlesungen II. 308. l.).

Ha a szabadság fogalmát igaz jelentésében fogjuk fel, nincs értelme veszekedni, hogy szabad-e az akarat, vagy nem. A szabadság szó elég bizonyíték, hogy szabadok vagyunk. A lelki történések megfigyelése azonban azt mutatja, hogy az akarás szorosán motiválva van; de ez még nem határozza meg eléggé a cselekvényt; mert ehhez járul még az egyéni dispositiok és körülmények által fejlődött személyiség, a melyet a *jellem* szóval fejezünk ki. A külső tényezőkkel szemben, minők éghajlat, táplálkozás, talaj, a társadalom és állam értelmi- és erkölcsi típusa, a *jellem az önkényes cselekedetek egyetlen közvetlen oka*; ezért statisztikai számítások alá nem eshetik, mert ezek csak mindig külső befolyásokat állítanak meg. „A mi az emberi akaratot a külső motivumok előtt determinálja, az a jellem. Minél változatlanabb ez és minél tökéletesebben ismerjük, annál biztosabban megmondhatjuk előre, hogyan fog az ember bizonyos motivumok közül választani“ (Grundzüge II. 396.). Álláspontja tehát az akarat szabadságának kérdésében a determinismus. Ugyanaz az álláspont, melynek Pauer *Az ethikai determinismus* című művében a képviselője.

Wundt most tovább haladva a fokozatosan complicáltabb lelki jelenségeket, „a psychikai képződmények összefüggését“ tárgyalja (III. fejj.). A psychikai folyamatok általános összefüggése nem egyéb, mint a *tudat*. Wundt tudatelmélete rendkívüli fontosságú. A tudat szerinte nem a lelki folyamatok mellett létező valami, hanem a léleknek amaz éber állapota, a mely tartalmába világot és rendet hoz. „A tudatról adott ingadozó fogalmi meghatározások onnan magyarázandók, hogy a *fejlődő* és a kifejlődött *kész* tudatot nem különböztették meg élesen és amazt nem mint haladó folyamatot, hanem mint a léleknek elejétől adott kész állapotát tekintik. Így a tudatot úgy fogták fel, mint a léleknek eredeti tulajdonságát. E felfogással a tudatos és nem tudatos különbsége egészen eltűnt. A tudat teremti a lélek tartalmába világot és rendet. „Mert világ és rend csak akkor állanak elő a lélekben, ha az érzéki észrevétel képei határozott határokkal körülvétnek és ez által a szemléletben az egyes elkülönül az egyestől. Az első lépés ez elkülönüléshez az, midőn az egyén magát a többi dolgok tömegétől elválasztja. Ha ez megtörtént, ez elkülönítés tényében már ott van az az utalás, hogy a külső észrevétel tárgyai között is végezzük ez elválasztást és mindig tökéletesítsük azt a részletekig. Így az *öntudat* tulajdonkép az első tény s ebből fejlődik ki a *tárgyi tudat*, a mely a külvilág tárgyait megkülönböz-

teti és kijelöli azoknak azon helyet, mely az én-re vonatkoztatva azokat megilleti • (Vorlesungen I. 300.).

E szerint tehát a tudat a pszichikai folyamatok összefüggése s a hol ez összefüggés hiányzik, mint a mély álm és ájulás állapotában, azt *tudattalannak* (bewusstlos) nevezzük. Az egyén pszichikai életnyilvánulatának összefüggése az *egyéni* tudat; több egyénnél *össztudatról*, *néptudatról* stb. is beszélhetünk. E pszichikai folyamatok összefüggése lehet *simultan* és *successiv*. A tudatnak fokai vannak. E fokok O pontja a tudattalanság. Ettől megkülönböztetendő az az állapot, melyet W. egyes részek *tudattalanná levésének* (*das Unbewusstwerden einzelner psychischer Inhalte*) nevez (243. l.). A felfogásnál némely képzet a másik felett előnyben van. „Azon sajátos érzések által jellemzett állapotot, mely egy lelki tartalom világosabb felfogását kíséri, *figyelemnek*, az egyes folyamatot, mely által a lelki tartalom világosan felfogatik, *apperceptionnak* nevezzük. Ezzel szemben áll a tartalomnak a figyelem kísérő állapota nélkül való felfogása, a *perceptio*. Az a tartalom, melyre a figyelem fordul *a tudat látáspontja* (Blickpunkt des Bewusstseins), az egy pillanatban adott tartalom összesége *a tudat látásmezeje* (Blickfeld des B.) Az apperceptio lehet *szenvedő* és *cselekvő*; amaz, ha a figyelem nem volt a pszichikai tartalomra irányulva, ez, ha ellenkezőleg a figyelem elé volt készítve. A tartalom összefüggése a figyelem szenvedő állapotánál az *association*, a cselekvőnél az *apperceptiv összeköttetések*en alapszik. Az associatiók *egyidejűek* (simultan), vagy *egymásután következők* (successiv). A simultan associatiók egynemű képződmények elemei között *assimilatio*, különmeműeknél, *complicatio*. A successiv associatiók az *érzéki felismerési, megismerési és emlékezeti* folyamatok. Mindezek szenvedő állapotok, mert itt a pszichikai folyamatok készen adva vannak. Ezekről különböznek az *apperceptiv összeköttetések*, melyek a figyelem közvetlen hatása folytán jönnek létre. Az itt nyilvánuló folyamatok az apperceptio egyszerű és összetett functioi. Egyszerűek a *vonatkozás* és *összehasonlítás*, összetettek az *összetétel* és *clemzés* (294. l.)

Így oldja meg Wundt a lélektan elé tűzött három feladatot. Elemzi a pszichikai jelenségeket, elemeikre bontja s kíséri azon fejlődési processusban, melyben ezek egymással összeköttetésbe lépnek, ama legmagasabb és legösszetettebb folyamatig, melynek neve a tudat. Ha tartalma az én, akkor *öntudatnak* nevezzük, ha a külvilág, akkor *tudat* vagy *tárgyi tudat* a neve. Az öntudat az egyénre nézve a fejlődés záró pontja. „Minden én egyén, de nem minden egyén én.

Egyén az ember első sejtje előállításától, énné abban a pillanatban lesz, midőn az öntudat napja feljő. Egyének a növények és kristály is.“

E gondolatsor átvezet a IV. fejezetre, melyben psychikai fejlődések“ cz. alatt az állatok lelki tulajdonságait, a gyermek lelki fejlődését és szellemi közösségek fejlődését tárgyalja.

„Az állatország szellemi fejlődések olyan sorozatát nyújtja, melyet az ember szellemi fejlődésének előlépcsője gyanánt tekinthetünk, a mennyiben az állatok szellemi élete elemeiben és ez elemek összeköttetésének legáltalánosabb törvényeiben az emberéhez mindc-nütt hasonló“ (325. l.). Már a legalsóbb rendű állatoknál találunk olyan életnyilvánulatokat, melyek képzet- és akarati folyamatokra engednek következtetni. Szenvedő apperceptiok mindenütt találhatók, de cselekvő apperceptív folyamatok, azaz az önkényes figyelem jelei bizonyos benyomásokra csak fejlettebb állatoknál. De felülmulják az embert a *psychikai kialakulás gyorsaságában* és *bizonyos egyoldalú functiókban*. Ilyenek az *ösztönök* s különösen a *táplálkozási* és *nemzési*. „Ha a psychikai összehasonlítás alapján az embernek az állatokhoz való genetikai viszonyának általános kérdésére akarunk felelni, akkor tekintve a psychikai elemek, valamint a leg-egyszerűbb és legáltalánosabb összeköttetési formák egyneműségét el kell ismernünk a lehetőséget, hogy az emberi tudat egy alacsonyabb állati tudatformából fejlődött“ (329. l.). Lélektanilag a felvétel annál valószínűbb, mert a különböző állatok különböző fejlődési fokokat mutatnak s mert minden ember hasonló fejlődésen megy át. De másfelől az apperceptív összeköttetésekből származó értelmi és kedélyi folyamatok sokkal mélyebbek, mint a physikaiak. Az állatok psychikai állapotának nagy stabilitása arra mutat, hogy a most élő állatok e határt aligha fogják túlhaladni.

A gyermek lelki életének fejlődését a születéstől az értelem működéséig, a fogalomképzésig kisérve áttér a szellemi közösségek fejlődésének tárgyalására. Miként a gyermek lelki fejlődése a környezetével való kölcsönhatásból ered, úgy az érett tudat is folytonos vonatkozásban áll azon szellemi közösséghez, melyben cselekvőleg vagy szenvedőleg résztvesz. E szellemi közösség legelső feltétele a nyelv, a mely az egyesléttől a szellemi közösséghez való átmenetet közvetíti. A nyelv eredete szerint az egyéni kifejező mozgásokhoz tartozik s a szellemi tartalom nélkülözhetetlen formája. A tartalom pedig vagy *közös képzetek* vagy az *akarás*, *közös motívumai*; amazok a *mythos*, ezek az *erkölcs* tárgyai.

Minden tudománynak vannak *általános segédfogalmai*. Ilyen legáltalánosabb segédfogalom az okozatiság, a temészettudományok-

nál az *anyag*, a lélektanál a *lélek* fogalma. A substantialis lélekfogalmat mythologiai-metaphysikai szükség szülte. Két formája van, a materialistikus és spiritualistikus. Egyik sem nyújtja a pszichologiai tapasztalat kielégítő magyarázatát. Mert mind a természettani, mind a lélektanai tapasztalat *ugyanegy* tapasztalat alkatrészei, mely amott közvetett, itt közvetlen. Ez alapon a substantialitas az *actualitas* fogalmává válik. De ez nem hypothetikus természetű, mint az anyag fogalma; mert ez „mint a lélek lényege a folyamatok közvetlen valóságát jelzi.“ De e folyamatok egy része, a képzetek tárgyai, egyszersmind a természettudományi tapasztalat tartalma s ezért substantialitas és actualitas ugyanegy tapasztalatra vonatkoznak. Amott a tapasztalati világ kölcsönhatásban álló *substantiák* sokasága. Az actualitás álláspontjáról *a test és lélek* viszonyának a kérdésére is kínálkozik a felelet. A pszichologiai tapasztalat tartalma a történés közvetlen valósága. A szervezet e tapasztalatnak egy része s nem különböző tapasztalati tárgyokról, hanem csak különböző álláspontokról van szó, melyek teljes vonatkozásban állanak egymással. „E viszonyból következik, hogy minden tény, a mely egyszerre a közvetett és közvetlen tapasztalat tárgya, mivel épen ugyanegy, de különböző álláspontról szemlélt tapasztalat alkatrészei, szükségképen vonatkozásban is áll, a mennyiben minden elemi folyamatnak psychikai oldalon, physikain is ilyen kell, hogy megfeleljen.“ Ez a *psycho-physikai parallelismus* elve. De ez az elv teljesen különbözik minden metaphysikai tételtől, a mely a substantialis lélekfogalom hypothesisén alapszik. Ez a parallelismus csak azt jelenti, hogyha vannak oly tárgyak, melyek két szempontból szemlélhetők, ez a kétféle folyamat teljes vonatkozásban van egymással. Vagyis a lélek a belső vagy közvetlen tapasztalatnak ép oly egység, mint a külsőnek a test és mivel élettan és lélektan teljes kölcsönhatásban vannak egymással, ezért az, a mit léleknek nevezünk, benső léte ugyanazon egységnek, melyet a külső tapasztalat, mint a hozzátartozó testet szemléli. Amott az önálló én, itt az egyén élete a cél, annak eszközei a lelki folyamatok, ennek a testi tevékenységek.

DR. GÁL KELEMEN.

Ima az ezer év ünnepén.¹

Népek és nemzetek Ura, nagy Isten! leborulunk előtted szent-séged templomában, alázattal hajlunk meg királyi trónod előtt; szent örömrészek közt imádjuk, magasztaljuk nevedet, dicsőítjük nagyságodat; szent megihletődéssel áldjuk és dicsérjük végtelen jóságod... Mintha a mindenség hódolna, úgy száll fel hozzád néped hő imája, úgy hozzuk elődbe hálatelt szívünket, hogy e nagy idők áldozatát bemutassa néked.

Egy ezred év határán állunk Uram! ki előtt ezer esztendő annyi mint egy nap, de egy népnek, egy nemzetnek ezer esztendő, mint egy örökkévalóság, hosszú, nagy idő. Egy ezredév határán állunk. Fenséges magaslat! a melyre helyeztél; melyet bépillanthatunk hosszú út, messze tér. Mely népnek adtad e kiváltságot, hogy megérje a boldogságot, hogy életében számitson ennyi évszázad?! Áldunk Atyánk, az évszázakért; áldunk amaz áldásokért, melyekkel betöltötted a százéveket, betöltötted ez ország szép terein az egymásután következő nemzedékeket. Áldunk a vitézségért, melylyel dicső őseink elfoglalták e hont, hogy a kik addig vándoroltak, legyen állandó hazájok, a bátorságért és a hősiességért, a melylyel a magyar nevet az idegen népek közt tiszteltté tették. Áldunk a bölcsességért és megvilágosodásért, melylyel a kereszténységet megismerve életadó hatalmat vettek föl a nemzeti életbe. Áldunk nagy királyainkért, kiknek uralkodása alatt az ország határai kiterjesztettek s az ország oly hatalmas vala, hogy „magyar tenger vizében hunyt el észak, kelet, dél hulló csillaga;“ az államférfiakért, kiknek bölcsesége a nemzet alkotmányát folyton erősítette, az idők jelei, szükségei szerint fejlesztve, hogy legyen az a nemzeti létnek mindenha megvívhatlan erős véd-

¹ Elmondattott a kolozsvári unitárius templomban május 9-én az iskolák ünnepe alkalmával.

bástyája. Áldunk a nemzet dalnokaiért, a kiknek éneke most epedés, bús siralom, majd riadó, lelkesítő harczyi induló, most a dicsőség, nagy tettek éneklése, majd a szelid erkölcsök tisztelete, békés munka, polgári erények, honszerelem, eszmények dicsőítése. Áldunk a tudomány munkásaiért, népünk tanítóíért, a kiknek élete felvilágosodást, műveltséget terjesztett s a nemzedékeket az előhaladás fokain mind magasabbra emelte. Áldunk a tudomány ama világosságáért, melyet a hit javítás árasztott, a szellem szabadságáért, melyet a lelkeknek adott. Áldunk mindazért a fényért, mely a hullámozó századok ölén sugárzik, mindazért a dicsőségért, mely jelöli a nagy idöket és tért. Áldunk az örömért, mely ma millió sziveket tölt be, melylyel téged dicsérünk, mert te voltál gondviselő Istenünk!

Te tartottad fenn az erőket, melyek által hatalommá nőtt e nemzet, melyet királyok és népek tisztelnek, melynek ünnepében annyi nemzetek rokonszenvvel résztvesznek. Te voltál mellettünk egy ezredév annyi változatai között, te segítettél megpróbáltatásban és viszontagságokban, vész idején is. Téged kérünk az új ezer év küszöbén, légy továbbra is a mi segedelmünk. Tartsd meg és növeld az anyagi jóllétet, hogy ezer és ezer munkás kéz mivelje Magyarhon jó földjét, fejleszzen ipart, üzzön kereskedést. Tartsd meg és növeld az erkölcsi erőket, hogy származzanak ki azokból fénylő erények, ápold a hitet, a vallásszeretetet, hogy ragyogjanak fennen fénylő nagy eszmények. Tartsd meg és növeld a szabadságot, melyért a nemzet annyi vért és életet áldozott. Fordítsd hasznunkra a mult tanulságait, a keserü fájdalokat és szenvedést, melylyel megbünhődte már e nép a multat s jövendőt, hogy a hazának minden iakója keresse a békét és egyetértést, idegen érdeket ne szolgáljon, ne munkáljon, más bálványra ne legyen soha, csakis e hon, az imádott haza!...

Honunk jövendőjéért száll hozzád kérésünk és a jövendőségért könyörgünk, az ifjuságért buzdul fel most mindenekfelett e pillanatban szívünk, keblünk. Oh éreztesd e nagy ünnep jelentőségét, gyujtsd lángra szívükben és lobogtasd kiolthatatlanul a honnak szerelmét, hadd lásson a jövendő is fényes példákat, hogy mint tudnak a honfiak harczban és békében honuk javáért élni, munkálni, mint tudja a magyar nő hazáját szeretni. Ápold keblükben, a mi e nemzetnek mindig erénye volt, a koronás király iránti hódolatot és tiszteletet, mert üdv van abban, ha együttérez a király és nemzet.

Adj oly uralkodókat a népnek mint az a dicső király, *I. Ferencz József*, kivel együttérte meg a nemzet az ezredévi ünnepet, ki együtt ünnepel a nemzettel, kinek bölcsességét, nagyságát hirdetni fogják

évezerek; oly királynékat, mint *Erzsébet*, a ki örömben és bánatban a nemzettel öszszeforrott, kinek fenséges életét énekelni fogják időken át költők és lantosok.

Boldog a nép, hogy ily király alatt lép be az új ezredévbe.

Kegyelmed, szereteted, jószágod, gondviselésed kísérje az ünneplő királyt és nemzetet!

Atyánk, Istenünk! hallgass meg.

Amen.

PÉTERFI DÉNES.

Egyházi beszéd az ezer év ünnepén.*)

Alapige: 5. Móz. VIII. 7—11.

Főnséges esemény s az isteni gondviselésnek különös kegyelme iránti hálaérzet, mi ma Isten házába hozott aai. Hosszu ember öltökön át föl- és tova-tűnt nemzedékek sirhalmán állva, nekünk juto't a ritka alkalom és szerencse. hogy hazánk és nemzetünk ezer éves fennállásának ünnepét megülhetjük. *Ezer éve, hogy ez a haza, ez a föld a miénk s miénk a ma élő nemzedékek között a legrégi'bb állam.* S lehetne-e honfiai és honleányi szív és lélek, mely ma imára ne borulna a gondviselés előtt, hogy ezt a hazát nekünk adta s ezer évig fenn is tartotta. Oh ezer év csak egy enyésző, tűnő pillanat a roppant végtelenben, de oly hosszu és megmérhetetlen egy nemzet életében! Ezer éves fennállás! s oh minő ezer év, minő eseményei s alkotásai a lezajlott századoknak! Mennyi fény, dicsőség és nagyság egymásra halmozódva, s mennyi bus kálvária, mennyi drága vér és köny tengerré nőve!!

Láttátok ugy-e a természetet jelenségeiben? midőn benne a vihar kitör, a láthatár elsötétül, a légben meggyülemlett vilany tuzet fog, a cikázó villámok vakító fénnel nyilallanak át és keresztül a háborgó és nyugtalan sötét felleg tömörületeken, — midőn az ég megdördül, rémes csattogásainak sulya alatt a föld remeg, ingadozik, az állatok megrémülve rejtekhelyeikbe menekülnek s maga az ember is elnémulva, megalázkodva mozdulatlanul áll s össze fogott kezekkel imáját is csak halkan rebegi, — vagy ismét, midőn a vihar elnémult, a rémes éjszaka elmult, a láthatár kiderül, a nap tovább folytatva pályáját „lángesső” gyanánt szórja sugarait a bágyadt természetre, ember s állat, újra előző, felvidul, új életre ébredt: e *kép* az emberiség élettörténetének képe aai! mert a természet jelenségei azonosak az emberi élet történetének jelenségeivel s egyik ugy, miként a másik az isteni hatalom és nagyság megnyilatkozása és fényirása — de hű képe különösen édes hazánk és nemzetünk élettörténetének, hisz több vihar alig dult földön, mint e drága haza földén s a földkereken nép nem létezett, mely több viszontagságnak és megpróbáltatásnak lett volna kitéve mint szeretett nemzetünk, elannyira, hogy ha a népek és nemzetek életében a láogatás és megpróbáltatás csakugyan az isteni szeretetnek és jóságnak fényirása, mint a hogy szent könyvünk tanítja,

*) Elmondott máj. 10-én.

akkor minket az Isten kiválólagosan szeretett és ha egy nemzet létezésének feltétele a látogatások és megpróbáltatások között megedzett és kitartott *hazaszeretet*, akkor nemzetünknek joga van a létezéshez.

Ugy van! az isteni szeretet és gondviselés különös kegyének és a nemzet életerejének s szívóságának, vagy igazi nevén: *hazaszeretetének* áldott eredménye aai., hogy mi ma ünnepet ülhettünk s a miért milliók meg milliók imája szállt s kereste hitben, reményben Istenét, — a miért annyi emberöltőn keresztül hordozta a szív rajongva, epekedve a remény és hit biztató érzetét s küzdve, vérezve „annyi hű kebel szakadt meg a honért“, megvalosult tehát, ezer esztendőnek kiállott tűz próbája után is ez a föld a miénk — „él nemzet e hazán“!

Igen miénk vagy szép haza földed! ezer éve e nemzeté! s mig egykor a megváltó fájdalomra borult s könyezett hazája sorsán téged ma élő gyermekeid, örömkönnyeikkel üdvözölnek!

Oh az óriási kürt rivalgása, mely láthatárod bérczes ormain megszólalva s büszke Kárpátaid komor falain megtörve viradóra jelzett, — a táltosok jósigéje, mely bölcsőd felett elhangozva messzi jövődök századait zengé és az óriási erő s titáni bátorság, mely tűz-kereszt-ség villámai között raká le állandóságra számitott alapfalaidat nem pusztá hang, nem hamvadó tűz, nem akna munka vála, — ezer év súlyos megpróbáltatásai után is fennállasz szép haza — „világ bokrétája“! Fennállasz, dicsőség övedzte büszke fejeddel, mint egy fölkesített óltár, melyet megbámul a világ s imára borul zsámolyánál a honfiai érzés. Fennállasz, nem mint a tengerből természeti benső erők következtében egyszerre előtűnt óriási szikla, fennállasz, mint egy dicső magaslat győzedelmi tere az érte elhamvadott hősök megszentelt poraiból emelkedve századok hosszu során főlebb és főlebb, hogy messze látó órállomási hely légy, s ormaidról széttekintve lássa az emlékezet a nagy idők, messzi multak dicső eseményeit s lánggra, öröme gyulni megtanuljon tőle a hazaszeretet, ha győzelmidet látja s fájjon gyászoljon a honfiai szív, ha vesztéseid gyászos temetőjébe téved.

És e nap ragyogó dicsősége ide e megszentelt magaslatra utal ma aai. gondolatban minden igaz honfit és honleányt, vallás és nemzeti-ség különbség nélkül, ki e vérrel szerzett haza földén lakik, ennek kenyerével él és táplálkozik, ki felfogni képes e fönséges szó valódi jelentőségét: *haza*, s lelke együttérez a dalnok ihlettségével, melylyel a honfiai elhivatás és rendeltetés szükséges eszméit szólá világra „Áldjon vagy verjen sors keze, itt élneked halnod kell.“ Ide e messzelátó órállomási helyre utal ma az emlékezet, az Isten iránti hála, az ősököt megillető hálás kegyelet és ide mutat magának a végetlen hatalomnak szellem uja is, mely az ősök pályafutásának hosszu e er éven keresztül vála nemzedékről nemzedékre hű irány mutatója, ide utal és hív ma minden mozzanat, hogy kiemelkedve a szív, a lélek, az érzés, a gondolat az élet közönséges, megszokott mindennapi eseményei és foglalkozásai közül, legyen egy nap az emlékezeté, melyen mint Izrael népe Jehovájához a sinai-hegy alján, közelebb érezte magát a lélek Istenéhez, az ősök áldott szelleméhez s keresve a szem az emlékezet világában a honalkotó Árpádokat, az

ezredéves mult óriásait, fénylő alakjait, a lélek és szellem velök öllekezzenek s megszentelődjenek e szellemi öllekezésben az eszme, gondolat, ősi erény és törhetetlen hazaszeretet, mert az igaz honfűi érzet lángoló tekintete előtt az emlékezet világánál megnyílik a mult idők egymásra gyülemlett sötét birodalma. százados sirjaikból felkelnek a régi hősök, szellem nagyok, óriások s a gondolat világában eredeti alakot öltenek maguk a világra szóló alkotások és remekes is, hogy ezredév után is szólják, hirdessék az ivadéknak a régi dicsőséget „s hogy mit vihet ki erős szívláng alatt az Istenben való hit és elszánt akarat.“

És ha már fenn érzed magadat gondolatban e főségös magaslaton, ha széttékitenek örömtől sugárzó szemeid a haza láthatárain s lelked előtt megnyílt a mult idők fényes birodalma, — ha látod az emlékezet világában, Munkács megszentelt téreit s rajta Árpád és honalkotó hőseid áldott lábnyomait s az özönlő népárt büszke és merész lépteiben, mely alatt a föld inog és megrázkodik, ha megcsendül szivedben az óriási kürt csatariadója s hallod a vérszövetségnek szent esküjét s az isteni akaratnak és tetszésnek abba vegyülő kinyilatkoztatá-át: »*A te urad és Istened beviszen tégedet jó földre, vizek patakainak, forrásoknak és vizek mélységinek földére, melyek a völgyeken és hegyeken fakadnak. Buza, árpa szőlőtő, fige és pomagránát termő földre, faolaj és méztermő földre, oly földre, melyen a kenyeret minden fogyatkozás nélkül cheted és hol semmi nélkül nem szűkölködöl, oly földre, melynek kövei vas és a melynek hegyeiből érczet vághatsz*« borulj édesdeden az áldott haza földére, ismétlődjenek érzelmeidben a honfoglalás magasztos jelenségei, — öltön ünnepi diszt benned ezeknek érzelmeiből és hatásából a szív és lélek, rendüljenek meg körülötted az ősi büszke halmok és v. lgyek, ünnepeljenek az erdők és mezők, örüljenek veled az egek, örvendezzen a föld és a tenger és minden benne valók, mint a Soltár író mondja, — de mindezek mellett találjon helyet szivedben és lelkedben főkép az isteni meghagyás és rendelés szent szózata, mely legfőbb biztosítéka és kiérdemlése az édes hazai föld birhatásának: »*Mikor azért ejenedel és megelégedenedel, akkor dicsérjed a te Uradat és Istenedet azért a jó földért, melyet adand neked s meglássad, hogy el ne felejtkezzél a te Uradról, Istenedről, hogy meg ne tartanád az ő parancsolatit, itéletit és törvényeit, mint a szent leczke is kifejezé.*

Az alapige szavai Izrael fiainak szólának aai. midőn a nép az egyiptomi szolgálat földéből Mózes vezérlete alatt kijövén 40 évi pusztai vándorlás és megpróbáltatás után az elfoglalandó uj haza: az ígért földének határánál áll! Nincs a meghagyásban vagy megrendelésben a nemzeti jellegre, vagy természeti tulajdonságra, a társadalmi vagy hadászati szabályzatra vonatkozólag semmi hang, semmi utasítás; egy van csupán a mi a népnek, az uj föld természeti sajáttságainak előadásaival szívére köttetik: az Istenről való hálás megemlékezés, a mi egy haza birhatásáért mindig az első s legfőbb kötelezettség, és ez az, a mi ma minket is kiválólagosan kötelez.

Elmélkedjünk tehát erről s legyen kifejezése isteni tiszteletünk

az Isteni iránti hálás megemlékezésnek ezer év elvett jótéteményeiért vagy örömeiért először, s kiállott szenvedéseiert vagy megpróbáltatásaiért másodszer.

1-ör A jótéteményekért vagy örömekért.

S azt hiszem alig kezdhetnök aai. ezer év jótéteményeit vagy örömét egyébbel, minthogy ez a haza, ez a föld a miénk, s oly haza és föld, melynek birhatásával nincs mit irigyelnünk egyetlen nemzettől se. Hiszen mi hiányzik itten az Isten által Izraelnek adott uj hazából, a melyet pedig boldog Kánahánnak neveznek, a szentírás pedig épen *kivánatosnak, jelesnek*, igéreti szent földnek említi?

Nincsen-e ez áldott haza földének bora, buzája, sója, kenyere, nemes és nem nemes ércze, mérsékelt és egészséges éghajlata, akár mint az ígélet földének? Nincsenek-e gyönyörű, szép, hatalmas folyóvizei, dus virányu terei s messzeterjedő s kalászok tengerével rengő termékeny talaja, al- és felföldje, mint akár a Libánon és Hermon-hegységtől mértföldekre nyuló Jordán völgyé, vagy a válaszfalat képző Jezreel-é, mely a szent földet északi és déli tartományra választja el? Nincsenek-e tavai, gyógyforrásai s tengerszeme: a kékvizű, hullámzó Balaton, Fertő, Szent-Anna tó, akár mint a Genezareth vagy Tibériás tava s a Jézus betegeiről emlékezetes Betshaida és Siloha tó? Erősebb védbástyát képezett-e az ígélet földé körül a Libánon és Júda hegyiség, mint édes hazánk körül a Kárpátok koszorus hegyláncza. melyen annyiszor törtek meg a durva erőszak fegyverei s semmisültek meg s vallottak szégyent az irigység és gyűlölet hatalma? Avagy látta-e a nemzeti lelkesültségnek, elszántságnak, hazá-szeretetnek s testvéri türelemnek több és fényesebb példáit, akár a Jozsué, Dávid, vagy Salamon hires országlása idejéből a Thábor, Kármel vagy Hermon csuca, mely utóbbi Isten nevéől énekel, mint hazánk büszke Kárpá-tainak kimagasló tetői, a Mátra és Fáttra hegyiség? S vegyült-e több vér és köny az ígélet földének poraival és folyóival mint a mennyi ezer éven keresztül hazánk földét áztatá, vizeit festé, s e darabka helyet a nemzet féltett kincsévé felszentelé?

Oh dusan megáldott drága földé Istennek. e szép haza földé s mintha honfoglaló őseinkhez lettek volna intézve, és édes hazánk földére mutatólág elmondva az isteni ige szavai: Beviszen tégedet a te urad, Istened jó földre. Nem oknélkül képezte e darabka hely Isten szép világából annyi századokon át, a vetélkedés és viszály *Eris* almáját, melyet özönlő hullámaival árasztott el a népvándorlás egymás utánni raja, megszálott, és birni ohajtott mindeuk nemzetség: dákok-gepida, goth, longobard, szláv-latin, nemzet-faj. Nem oknélkül vált hagyományossá nemzetünknek a haza földéhez való megbámult ragaszkodása és szeretete s keletkezett a dalnok ajkain a hont magasztaló s hazá-szeretet dicsőítő felsohajtás:

»Messze jártam s másutt is volt jóldolgom.
Hej! de szívem csak azt sugja jobb otthon!«

S nem ide vezethető-e vissza a nemzeti ősi erény és jelleg is,

hogy elődeinknél ismeretlen volt a kivándorlás s ki e haza földén született, ennek levegőjét szivta először, szívét és lelkét bűverő bilincselte le a haza földéhez, e lett hiteszmeje, lényének mivolta, tetteinek rugója, ezért lelkesült, küzdött, szenvedett, — ezért élt, halt, s ide vágyott vissza, ha sorsa idegenben kényszeríté temetkezésre is, mint Jákob az ígért földére.

Oh méltó aai! hogy mint e haza gyermekei e haza földének birhatóságában Isten jótéteményét lássuk s ma különösen is érezve azt, áldjuk őt, ki ezt nekünk adta s megtartotta.

Oh! de a föld csak érzéketlen durva anyag a legbensőbb és legismeretlenebb atómig úgy itt, mint bárhol a nagy világon, engedelmes rabszolgája az erőnek és hatalomnak, gazdát, urat cserél s békésen tűr hátán ellent, jóbarátot egyaránt s az Isten által megállított s elébe irt természeti törvények határai között s azokra való tekintettel, kizárva nemzetiséget s minden más tekintetet, csak az érte áldozott erőt, munkát és szorgalmat respektálja, mely által aztán a legterméketlenebb szikla is áldásbus talajjá változtatható. S ez az aai! mi ez áldott föld birhatásánál tovább vezet, tovább kell hogy vezesse ma az eszmét, a gondolatot, s mint az árny fényt feltételez, a növényvilág áldásdus fejlődése s a virágok gyönyörű szinpompája a napsugaraira vezethető vissza s minden létel és élet a mindenségben eredeti okaira vall, — a léleknek át kell ölelnie e napon Isten kezének és akaratjának eszközeit is s átéreznie az eseményeket és viszonyokat s bennök Isten ujját, melyek nyomán e haza földé a miénk lett és miénk maradt.

S mik ezek aai? minden mozzanat, a honfoglalás dicső eszméje megszületésének pillanatától fogva, midőn egy nép elhagyva eddigi eredeti hazáját, hol született, mint Izrael a Mózes vezérlete alatt az Ábrahám maradékai ősi hazája felé — az ősz Almos vezérlete alatt az ősei által birt uj haza felkeresésére indul, s a láthatár ködében elmerülő ősitájra vissza-vissza sohajtva bucsuját s eltemetve s megkönyezve az őszvezért, kinek mint Mózesnek, az ígért földébe bejutás — tőle is megtagadtaték az uj haza földének elérhetése — letörüli könnyeit s bizalommal tör elébb és elébb a remény hazája határa felé.

Minden mozzanat, a *nagyszerű esemény, Árpád fejedelemmé avatattása s a vérszerződés*, melyben a jogok és kötelességek egyenlősége szentesítették s lesz letéve „az alap a magyar szabadság és alkotmányosságra“ előbb, mintsem a haza földé el lenne foglalva. *Az ősök vérciben lángoló tűz, erő, bátorság, jellem, kitartás* felvillanyozva a vérszerződésből eredő jog és kötelességérzettel, mely nem ismerte a félelmet és halált s többre becsülte ez utóbbit és a veszélyt, mint a gyáva életet és szolgaságot. Minden mozzanat! *A csaták áldozatai s a kiömlött drága vér*, a melyek árán megszereztetik e föld s megalapítatik a haza ott, hol a népvándorlás egyik nemzetisége se tudott állandó hazát alapítani, ősök jellemeinek öröklése, azé a jelemé, mely e hazát ezerévig fenn is tartá s mely előtt őseinkkel szemben magának az ellennek is elismerésre kell jutnia, mint Leó császár megnyilatkozik: „Népes és szabad nemzet, minden kénye-

lem és élvezet felett arra törekvő, hogy ellenségei iránt magát vitézül s tegyük hozzá, hogy nemesen viselje, a bajt és fáradságot nemesen türi, hideget, meleget kiáll s a szükségletekbeni fogyatkozást, mint keleti, pusztai és szabad nép fel se veszi.“

Minden mozzanat! Őseink előrelátó eszélyesége és bölcsesége, mellyel a keresztény vallás áldott eszméinek meghódol, alkotmányos elveken építi föl a haza kormányzatát, törvényeket hoz és léptet életbe a humanismus és ember jog elveinek alapján, utat nyit a tudomány és mivelődés meghonosítására, csarnokot emel Isten és a népjogok számára, melyekben a hit és jogegyenlőség egyaránt hirdettelve, a nemzedék az Isten, vallás, haza és király iránti szeretet és kötelességek szent eszméiben növekedve föl, mindezeknek erős őre legyen, a melyet a századok folyamán annyiszor is vett igénybe most a vallás, majd a haza szent védelme s a melyen annyiszor hiúsult meg a pogány és nem pogány államok részéről intézett megtámadtatás. Oh mert ha Izraelnek öt király megtámadása s leverésével lehet csak az ígélet földéhez jutni s azt fenntartani, nekünk is voltak elleneink, megtámadóink, nem öt, hanem akár hány ellen hatalom; de ha Izraelnek volt Józsuéja, Dávidja, Salamonja, nekünk is voltak minden időben bölcs, vitéz erélyes és hazáért lángoló királyaink: Szent István, Nagy Lajos, Hunyadi Mátyás, László s a többi más, nekünk is volt Gibeonunk. Ajalonunk: Sajó, Cserhalom, Mohács s megannyi más, melyek fölött a nap és hold megállhatott.

Ezek-ezek Isten kezének eszközei aai. melyek által e haza miénk lett és miénk ezer év után is. Ezeknek tulajdonítható, hogy van dusantermő földünk, dicső és fényes történetünk, van alkotmányunk, törvényünk, nyelvünk, vallásunk, miveltségünk s van nevünk „s nincs okunk elpirulni s tagadni azt senki előtt, hogy magyarok vagyunk.“ S oh ha ma régi dicsőséged visszasugárzik homlokodon s nemzeti önérzeted felkél szivedben és érzed annak melegét, tekintsd elsősorban Istened kegyének a mivel birsz s övé legyen a hála is ezer év jótéteményeiért és örömeiért. — De övé legyen:

2-or A kiállott szenvedésekért és megpróbáltatásokért is.

Hisz szenvedéseink és megpróbáltatásaink is voltak, s miért tagadnok azokat, hiszen a történet hiven feljegyezte gyászos de dicső lapjaira, és ha a történelem lapjairól törülhetné, elmoshatná is az idő, a mulandóság őrzi azokat, a természet kebele, a föld minden röge, porszeme mint egy szent ereklyét, őrzi a szív és lélek, mely örökség gyanánt szállítja azokat nemzedékről nemzedékre. Szendéseink megpróbáltatásaink is voltak! miért tagadnok? miért hallgatnok el? vagy a mai örömnép és annyi fénylő dicsőség s nagyság keretébe nem illeszhető bele a sötét, gyászos vonás, az árny ezer esztendő hosszú multjából? hisz a fény árny nélkül üres fogalom, az édesnek izét a keserű adja, a drágakő értékét a foglalat, ha csekélyebb értékű is ez, csak emelni tudja, a kép valódiságát az árnyalatok domborítják ki, — a szívárvány gyönyörű színe sötét felleg tömörületek háttérével

válik elragadóvá „mint a jellemet a küzdelmek tüze tisztítja meg és az életképesség az ellentállások harcában edződik erővé.“ Miért titkolnók a szenvedéseket, megpróbáltatásokat, hisz a haza ezer évet ábrázoló diszképének fényét, hűségét kidomborító árnya, foglalata s a sötét háttér, melyre a dicsőség szivárványa lerakodik, illetve visszacsugárzik, a szenvedés és megpróbáltatás. Miért hallgatnok el, hogy volt idő, midőn hazánk szépsége, nemzeti létezésünk, fennállásunk megirigyeltté vált a környező nemzetek és hatalmak előtt, reánk zúdultak a megsemmisítésre és eltipratásra irányzott fergegek s midőn a hosszas ellenállás tüzeiben az erőnket és számunkat túlhaladó óriási ellenekkel szemben a vérvesztés miatt megbénult és tehetetlenné vált kar többé a fegyvert nem bírta, azt tevék a nemzettel, mit Sámsonnal, a kart, mely tiltó hatalom volt a népszabadság és népjog láng fegyverével az önkény és pogány világ zsarnok uralmával, barbarizmussával szemben, lánczra verték, s koldus botot adtak beléje a szabadság összezuzott fájából? Miért titkolnok, miért hallgatnok el mindezeket, hiszen ezek elhallgatása e napon az ezer éves történelem meghamisítása, s az ősök emléke s porai iránti tiszteletlenség és hálátlanság lenne.

Miért tagadnok, miért hallgatnok el, hogy volt idő, midőn pusztává és hallgatatagá vált a haza földje, a lant, mint a száműzetésbe harcolt Izrael „füzekre került,“ a haza fiai elmenekültek vagy titkos rejtek-helyeikbe kényszerítették, — a hon leányai gyászt öltöttek, a nemzeti jelleg: ruházat, nyelv utálat és üldözés tárgya lett s idegenné vált a haza gyermeke saját édes hazája földén is, — mindent nélkülözve, mindent veszítve csak honához és jogaihoz való ragaszkodását, hitét és reménységét nem s miért hallgatnok el azokat a szenvedéseket s sebeket is, melyeket a külmegtámadásokat és gyötrelmeket elégnek nem tartva a hazának önnön fiai idéztek elő, s testvér kezek ütöttek a haza testén, az önérdek és pártviszályok harcaiban, mert ilyen is elég volt, a mely pedig sokkal mélyebb és égetőbb mindig az ellenkeze által ütött sebeknél. Miért tagadnok meg és hallgatnok el ezeket is? hiszen nem gyávaságunknak s tehetetlenségünknek kiérdemelt következménye volt, a miket szenvedénk s nem csupán önnön érdekeinkért a megaláztatás, idegen érdekekért is hullott a magyar vér s a nemzet megaláztatásában is nemesen viselte magát, a helyzet és körülményekből a tanuságot, értelmet magára nézve levonta, de gyászához és szenvedéseéhez szégyenfoltt, gyalázat soha se tapadtott.

Hadd idézze vissza tehát az emlékezet e mai napon a mult idők gyászos eseményeit is aai! Tüzzük oda a haza földjének dobogó keblére a fény, dicsőség lobogói mellé ma a szenvedések megtépett jelvényeit, gyászlobogóit is! Együtt alkotják ezek a nemzet ezer éves multját, de együtt alkotják az Isten kezének fényírását, együtt szólják és hirdetik jóságát és kegyelmét, hogy annyi szenvedés és megpróbáltatás között is megtartotta nemzetünket s együtt képezik a nemzeti geniust és thalizmánt is, melyeknek vezérlete alatt a nemzet az új ezer évbe beindulhat

A jövő a multon alapszik *aa!* azt tanítja a tapasztalat s ide vonatkozólag int a szentírás is: „*Gondoljátok meg*“ e naptól fogva az elmúltakat“. S ez lehet az én jövőre vonatkozó intésem is ti hozzátok egy új ezer év küszöbén. Multunk egy szilárd, óriási alap, összehordva és lerakva az elődök vaskezzei által a hitnek, vallásosságnak, a munkának, türelemnek, a hazaszeretnek és testvériségnek döntetetlen sziklaköveiből. Annyi benne az erő: a biztosíték és reményt nyújtó egy új ezer évhez, ha mi a szent örökséghez méltó utódok s örökösök tudunk lenni! Oh! becsüljétek meg e szent örökséget: a fényes multat, áldjátok érte Istent s ne feledkezzetek meg róla, de ne feledkezzetek meg a tartozott kegyeletről őseitek emléke iránt se, mert az a nemzet, mely multját és őseit tiszteletben nem tartja, feledi, nem méltó a létezésre!

Ismétlődjék tehát ma széles e hazában s itt közöttünk is Isten szent házában a mult idők halmán a szívek és lelkek érzelmei ézőtt a honfoglalás szent szövetsége az erős, élő Istenben való hitre is tántoríthatlan hazaszeretetre. Mondjuk el a szövetség esküjét:

»Tiéd vagyok, tiéd hazám, e szív e lélek,
 Kit szeretnék, ha tégedet nem szeretnék!
 Szentegyház keblem belseje, oltára képed
 Te állj! s ha kell e templomot, ledöntöm érted.«

S e szent szövetség értelme legyen az ihletés, melylyel a koronás fő és népvezetők a haza népét jogai és alkotmánya védelmében vezetik, az alattvalók pedig a koronás fő iránti hűséget és a törvények iránti engedelmséget teljesítik. E szent szövetség jutalma legyen az ihletés, mellyel az ur szószékének állója az ígét, a tanító a tudományt hirdeti és tanítja. Ez ihletéssel mondja el az esküt a honvédő harczfi, a csatákfia, ezzel esküdjék egymásnak örök hűséget a házaspár s ezzel tanulja meg a gyermek az első imát, melyet az édes anyai ajk a családi oltárnál legelőször ajkára ad! E szent szövetség értelme legyen az ihletés, mellyel az iparos, a kereskedő, a földműves a munka eszközét kezébe veszi s e legyen a szeretet és testvériség láncza, mellyek a nemzet fiai, leányai s a haza földén élő különböző nemzetiségű s vallású lakók ölelkeznek! Ekkor miénk lesz e föld, továbbra is, és boldog lesz népe az új ezer évben is, mert Isten előtt kedves meghallgatott lesz továbbra is a hozzá emelkedő nemzeti ima:

»Isten áld meg a magyart,
 Jókedvvel bőséggel!«

Ugy legyen!

Amen.

MÓZES ANDRÁS.

A vallás története Háromszék-vármegyében¹.

Erdély s így Háromszék vármegye őslakói is bizonyára a saját nemzeti vallásukat követték. A dákok előtti nemzetek, valamint a dákok vallásáról is bizonyosat semmit se tudunk. De már a Kr. utáni időben nem éppen bizonytalan sejtelmeket, illetve következtetést tehetünk. Nagyon valószínű, hogy a keresztény vallásnak egy, vagy más árnyalata, mely különösen a 3-ik évszázadtól, vagy még inkább a niceai zsinattól kezdve a különböző államokban terjedett, nem hagyta érintetlenül hazánk régi lakóit se. Róma lévén az érintkezési központ, alig hiszem, hogy onnan, a hol a ker. vallás annyit szenvedett, ennek bizonyos mérvű ismerete át ne származott és ne terjedett volna bármi szűk körben hazánkban is. Sőt az is valószínű, hogy kezdetben, mivel közelebb fekszik hazánk Konstantinápolyhoz, hol a keleti egyház feje lakott, a keleti egyháztana tehetett bizonyos tekintetben hódítást. Bár nem zárom ki, hogy az itteni régi lakó-ok a csapások által összetartásra ösztönöztetve, mindentől elzárkóztak, a mi idegen, s így a vallástól is, mégis tapasztalat által igazolt természetes dolognak tartom azt, hogy ha kis mértékben is, ragadott rájuk valami az új vallásból; hiszen maga a történelem tanúbizonyoságot teszen arról, hogy Ulphilas, a gothok püspöke a szent írást lefordította a gothok számára s jelen volt 325-ben a niceai zsinaton; sőt azt is említi, hogy Phritigern, a gothok egyik fejedelme is elfogadta a ker. vallást. Hogy a ker. vallás a hunok és Erdély későbbi elfoglalói között mire mehetett? arról nincsenek adataink.

Mikor a székelyek mai lakhelyüket elfoglalták, bizonyosan még mind a régi, pogány vallásnak voltak a hívei. Hogy pedig ők jóval itt voltak a magyarok előtt, mint külön törzs, vagy ha úgy tetszik, *nemzet*, igazolja egyebek között az is, hogy a csiki kronika szerint a magyarok elébe menének ezek bevándorlása alkalmával s hogy ekkor már egy kifejlett szervezet alatt állottak, össze nem vegyülve senkivel. Erdélynek akkori lakói közelebbi érintkezésben lévén a déli szlávokkal, ezektől biztosan a keleti vallást tanulták el. Arról meg bizonyoságot tesz a történelem, hogy I. Gyula erdélyi vajda, a kinek Sarolta nevű leánya Szt. István anyja volt, Konstantinápolyban megismerkedvén a keresztény vallással, ennek, illetve a keleti vallás terjesztésére egy Hierotheus nevű szerzetest hozatott be Erdélybe. A keleti vallás azonban nem verhetett gyökeret a székelység között, mert arról szin-

¹ „A vallás története“ író „Háromszék vármegye története“ című megjelenendő munkájából.

tén említés van, hogy már II. Gyula erdélyi vajda a pogány vallásnak kedvezett s alatta zendülés is történt a keresztény vallás ellen.

Abban kell tehát megnyugodnunk, hogy a ker. vallás, még pedig ennek kath. ága a Szent István fellépésével kezdett inkább tért hódítani, noha az is bizonyos, hogy nem ment a hódítás karika csapás módjára, a mint azt a Bálványos várához fűzött hagyomány is igazolja. Mindazonáltal, hogy a legnagyobb rész, lehet, hogy csak kis töredék kivételével, Szent István intézkedése következtében meghódult a XI. évszázban a keresztény vallásnak, igazolja Lőrincz milkói püspök levele is, mint a kinek egyházilag a székelyek alá voltak vetve; e levélben 1096. felszólítja a püspök a kézdi-orbai és sepsi-i székelyek papjait, hogy adakozzanak a milkói lerombolt és még fel nem épült székesegyház felépítésére s vezessenek hadsereget a szentföldre. A nevezett püspök levelének egyik része: „ezt az ekkléziát a régi időkben, melynek emlékezete a sok viszontagságok miatt csaknem elenyészett, magáért a régi elejiért fundulván és a nehéz időkben is fenntartván a székelység“, bizonyára azt igazolja, hogy a székelyek tulnyomó része korán bevette a kath. vallást. Igaz hogy Szabó Károly e levél keltének idejéül valószínűbbnek tartja az 1396-ik esztendő a kereszties hadjáratokra való hivatkozás okán, de bármennyire hajolhatnánk is meg a jeles történész és tudós véleménye előtt, nincs okunk önkényű változtatást tenni a nevezett levél kelte idején, mivel a történészek legtöbbször az 1096. évről keltezik azt.

Őseinknek a pogány valláshoz való ragaszkodását bármennyire hagyomány-mondaszerű legyen is a Bálványos várához kötött vallási emlék, éppen azok igazolják egyfelől. Mert minden monda vagy hagyomány kell hogy birjon alapjában véve az igazságnak bizonyos csirájával, a melyből azok felnőnek. Egész csoport monda fűződik e várhoz. Minket azonban most csak az érdekel, a mi a vallással áll összeköttetésben. Orbán B. szerint (Székelyföld leírása III. 87—88 l.) e várat a Scyta eredetű Apor család építtette Szent István idejében s őseink vallását ott Apor Sándor oltalmazta, védte daczolva királlyal és országgal. Zsigmond király pedig e vár birtokában 1402-ben kelt adomány-levelével az Apor családot megerősíti, azt „arxidolatriae“-nak nevezvén, mert azt az Aporok még akkor építtették, mikor Szent István az ős pogány vallást pártoló Gyulát legyőzvén, a vele szövetséges Apour ezen rengetegbe helyezett megmászhatatlan sziklára épített várat, hogy ottan bátorságban áldozhasson bálványainak.

Szent István az Aporral szövetséget kötött hitvédőket legyőzvén egy véres harcz után, a székelyeket a ker. vallás elfogadására szorítá, de Péter, Aba és András királyok trónfeletti viszálygásai alatt, az őshithez ragaszkodók újból felemelvén fejeiket, Bálványosban újból füstölt Hadur tiltott oltára, míg nem I. Béla azt fegyveres erővel véglegesen le nem dönté.

Az ős valláshoz annyi szívóssággal ragaszkodó Aporok keresztényné lételet regényes színben adják elé.

Ha nem tudjuk is : z évet, melyben Hadur imádása, és a tálotok áldozása megszűnt a székelyföldön, biztosan meghatározni ;

mivel I. Béla uralkodása 1063-ban bevégeződött, ha elfogadjuk ama lennebbi állítást s a történelemnek is azt az állítását, hogy az 1062-ben Székesfehérvárt tartott országgyűlés után, soha többé őseink a pogány vallást vissza nem kívánták: akkor azt is ki kell mondanunk, hogy a székelyek XI. évszáz közepétől fogva a keresztény vallásnak hódoltak, még pedig mivel jó darab ideig nincs semmi adatuuk, hogy vallásbeli bárminemű változtatás is történt volna és mert Szent István s az utána következő királyok a róm. kath. vallást pártolták és terjesztették, és mert a reformáció alkalmával a havasok aljában lakókról ugyancsak említés van, hogy a róm. kath. vallásban maradtak meg, bátran kimondhatjuk, hogy a székelyek is a XI évszáz óta a róm. kath. vallás hívei lettek s hosszas időn át maradtak is.

A róm. kath. vallás szellemében éltek az emberek egész a reformáció koráig, a 16 évszáz elejéig. Luther ezt 1517-ben megkezdvén, a wittenbergi templom ajtajára kiszegezett tételeknek másolatai vétettek; ezekből a künnjáró kereskedők nem egy példányt hoztak be és osztották szét legalább is ujság gyanánt, ha már cél nem lebegett is előttük. Már 1520-ban Szebenben Pempfinger Márk főbíró a Luther követője volt s Hecht János evangéliumi iskolát állított fel saját házában; 1529-ben közhírré tétetett a városban a városi hatóság által, hogy a ki 8 nap alatt át nem tér a lutheránus vallásra, távozzék el a város területéről. (Ferencz József unitár vall. tört. kézirat.) Nagy Szabó Ferencz memorialéja szerint (Erd. Tört. Adatok.) Luther Márton reformált tudományát „elsőbbben egy Johannes Hontherus nevű deák, a ki akkor oda fel lakott, mikor oda fel a hatalmas, nagy veszekedés volt Károly és Ferdinánd császárok idejében. Azután az alájöven, úgyhozott alá a Luther M. könyveiben és úgy serpált azután az egész százságon a lutheranizmus, melyben az egész százság megnyugodott és megerősödött mind e maiglan, mely nap ezt írom, meg is maradhatálau.“

Hontherus János Brassóban könyvnyomdát is állítván, nem tagadhatjuk, hogy hatalmas terjesztőjévé lett e reformációnak. S miután Brassó 1530-ban áttért a Luther vallására és ott Hontherus működött s a vallási forrongás meg volt már indulva minden faj kebelében, a legvalószínűbbnek azt tarthatjuk, hogy míg egyfelől a szétosztott Lutheri vallásos czikkelyek, addig másfelől éppen a Brassó reformálása nagy hatással volt Háromszékvármegyére is, s itt is terjednie kellett a reformationnak a szabadságot még a vallás dolgában is szerető székely népfaj között. De bárhogyan is volt ez, tény az, hogy 1543-ban csak Csik-Gyergyó, Udvarhely „és Marosszéken is a havas alatt csak néhány falu nem állottak el a régi avas pápistaság mellett“, a többi mind a lutheránus vallást követé.

Hogy pedig a lutheránus vallás oly könnyen terjedhetett el hazánkban, s azután a calvinista, unitárius vallások is, sőt hogy akadt sok követője a szombatosságnak is, az leginkább annak tulajdonítható, hogy a mohácsi 1526-iki gyászos vész után, egymást érte a versengés hazánk főurai között; a kik közül nem egy, — mivel a kath. papság egy része ott maradt a mohácsi csatatéren — a főpapok, vagy leg-

alább is a papság vagyonára vágyott s ezért ellenállást a protestantizmus terjesztése ellen nem fejtett ki, ettől várván vágyaik teljesülését. Másfelől az uralkodók között is sok versengés volt s ezek is kénytelenek voltak a vallási forrongást, egyik akarva, másik talán nem akarva, hogy pártfeleket gyűjthessenek, tűrni. Nem csoda hát, hogy később jövén a calvinista, unitárius vallások és a szombatosok is, egyik székely kronikásunk így kiált fel: „mint léssen immár, miben állapotnak meg, tudja csak az egy Isten!” (Erd. Tört. adat. 27 l.)

A vallás-szakadás beállott Németországban a Luthert és Calvint követők között az urvacsorára nézve. Ez elharapózott hazánkba is s éppen az urvacsora kérdése miatt conciliumot tartottak a papok, de egyetértésre jutni nem tudának. Most már a Luther követői a Calvin követői kezdték kiszorítani. Erről a mint feljegyezve áll, így számol be egyik krónikásunk: „mikoron már Calvinus, Brencius és többek is elszakadtak volna az ő mesterektől Luthertől, ottan könyveket írnak a magok értelmek szerint valót ellene; és ugyanakkor tájban egy magyar, ki erdélyi lehetett, volt oda fel tanulni Németországban, a neve volt Martinus Kálmánczi, magyarul hívták Sánta Mártonnak. . . Ez a Sánta Márton mikoron írának 1536-ban, csak 1536-ban jött ide be Erdélybe és a Calvinus könyveit és tudományát ez hozta be, melyet a Lutheranus szászok igen bántanak volna. De ez avval kellette magát a tudatlan paraszt közönségnek: hogy ő neki bár ne légyen drágább köntösse, hanem csak a ki száz pénzt érjen, mert ugymond, nem illik apostoli embernek a drága ruha; esmét ő neki fizetése csak annyi légyen, hogy légyen mit ennie és innia. Ezt a község megértvén, az olcsó praedicatorot két kézzel kapták minden tudományával együtt, melyet éppen csak a magyarság acceptála akkor, elhagyván ha ki valahán a Luther vallást üzte volt is és ehhez ragaszkodott.” (Erd. Tört. adat. 33, 34 l.)

Az említett „*magyarság*” szó alatt, midőn a szászokat is megkülönbözteti, valóban kétes, hogy a *székelynép* is értetett-e? Én azt hiszem azonban, hogy a *magyarság* szóval nemcsak a magyarok, hanem a székelyek is jelölve vannak. Az a Sánta nevű deák pedig, a ki a Calvin valást behozta, nem volt más mint Kálmáncsehi Sánta Márton, a ki 1557-ben már mint debreczeni lelkész szerepel. Tény az, hogy a Calvin követői annyira megszorodtak, hogy már 1558-ban mint „magyarhitű papok” a Luther tanait köve: ő papok nélkül tartottak gyűlést. S mert magukat *magyar papoknak* nevezték, ezért is gondolom, hogy a székelység is már a Calvin követői közé volt számítva. A két egyház között a szakadás 1564-ben Enyeden megtörtént.

De 1564-ben már az unitárius vallás is felüti fejét a Blandrata tudománya és munkálkodása folytán; 1566-ban az Isten *egysége* vagy *háromsága* vita tárgyává tétetik, s azután az unitárius eszmék mind nagyobb és nagyobb hódítást tesznek, míg 1567-ben az akkori erdélyi fejedelem, János Zsigmond is azokat elfogadván, az Erdélyi egész magyarság és székelység arra a vallásra tért át, a mit krónikásunk így ad elé: „látván az ifju János király, a ki akkor, a mikor a dolog indított, itt Erdélyben igen gyermek állapottal volt,

de a sok változó állapot között felnevekedvén, majd mintegy bizonytalan gondolatban lehetett a vallás dolgában. De ezenközben — mivel már minden ujításra kaput nyitott vala a Luther és Calvinus azaz: anabaptisták tudománya, tehát támada akkor egy Dávid Ferencz nevű tudományos ember, esmét egy olasz Blandrata és egy Franken — az is tudós ember számban volt immár.

Ezek — mondám — a három tudákos emberek, egy akarattal felkezdék állatni azt az anyaszentegyháztól régen condemnáltatott tévelygést, ugymint a sabeliana, fotiniana és ariána haeresist avagy értelmet, mely ellen a calvinianus papok s praedikansok eleget hánykodának ugyan mind disputálással, mind pedig irással, de ugyan semmit nem obstálhatnak, mert már a pápásokat megutálván autoritássok is debilitáltatott vala, és így azok hátrább állottak, hanem csak nézték mi lesz a dologban.

A király ezenközben felnevekedvén mind birodalmában, s mind pedig ideje szerint reája vigyáza mind a Dávid Ferencz ujította, mind pedig a Calvinus tudományára, mert mindenik fél az ő vallását a királynak igen commendálja vala; de végre a három tudós embernek ugymint Dávid Ferencznek, Blandratának és a Frankennek értelmén állapodik meg a király és azokat fateálni kezdé, a többit pedig megvetni, és így aztán asseclai kezdé lenni ennek is az értelemnek a királyra nézve.

Ebben a király mellé állának sokan a nagyságos urakban is... azután a városok közül Kolozsvár, Torda, Deés és a székelységen is néhány faluk és darab földlen a székely főemberekkel együtt arra az értelemre szakadának... Egyszóval: a százszokon kívül mind az országban lakó magyarság ily veszélyben forgott akkort. Csik, Gyergyó és Udvarhely egy néhány falukkal össze, Marosszéken is a havas alatt egy néhány falu nem állottak el a régi avas pópistaság mellől... az imperitum vulgus nem tudta mit miveljen, mert mind a két vallás ugymint a Calviniána és Ariána valóban kellette magát a szegény itélet nélkül való vulgus előtt.

De mivel a király választá magának az ariana vagyis fotiniana vallást, majd mind az ország arra hajol vala. (Erd. Tört. ad. 27, 28 l.)

Itt tehát abban állapotodhatunk meg, hogy miután János Zsigmond az unitárius vallást elfogadta, noha már az 1568-iki tordai országgyűlésen mind a négy vallás t. i. a kath., a lutheranus, calvinista, unitárius bevett vallásoknak nyilvánittanak, az ország javarésze, a magyarság és a székelység az unitárius vallás követője lett.

A mi azonban Háromszék-vármegye lakószai egy részének hitére világot vet, a mi érdekekkel kell hogy birjon, azaz a mit Orbán Balázs jegyez fel megfajtáséul annak, hogy Háromszék-vármegye északkeleti részében, a mely ma is *szentföldnek* neveztetik, a sok változás és vallási forrongás közben, mikép tartatott meg a nép a katholikus hitnek? Volt egy Nagy Mózes nevű buzgó hittérítő, ő Kanizsán volt, honnan a székelységnek tömeges reformálása hírére visszasiétt szülőföldjére, Észtelnekre, onnan Gelenczére ment lelkésznek, hol hathatós szónoklata s buzgolkodásának sikerült Háromszéknek felső szögletét meg-

menteni a katolicizmusnak s igen sok áttérteket visszatéríteni; és e működésében fáradhatatlan volt, egymaga le egész Zágonyig 9 ekkleziát adminisztrált s azoknak népét megtartá a hitben. Ez a Nagy Mózes Észtelneken és Kantán kolostort is alapított.

Van még egy más feljegyzés is, hogy t. i. Al- és Fel-Torja között egy *Szent Ilona* nevű magaslat van s ez a katolicus hagyomány szerint nevét onnan vette volna, hogy a hittérítés, a reformáció idejében Ikafalván és vidékén a hittérítő szónokok nagy sikert érve el, Al-Torjára indultak le, de itt Apor Ilona agg-leány jobbágyaival nemcsak feltartóztatta a hittérítő szónokokat, hanem el is üzte. Erre azonban, egyfelől, mivel semmi történelmi adatunk nincsen s csak a hegy neve származásáról szól a hagyomány s másfelől mivel maga Orbán B. is allegoricus magyarázatot ad az egésznek, súlyt nem fektethetünk.

Térjünk hát vissza a Nagy Mózes dolgaira. Hogy mikor volt a jelzett hittérítés, illetve a katolicus hit megtartásáért folytatott működés és buzgolkodása Nagy Mózesnek, a nevezett műből biztosan megtudnunk nem lehet. A legnagyobb valószínűséggel arra az időpontra tehető, a mikor a lutheránus vallás kezdett nagy hódítást tenni Erdélyben; vagy, ha nem hinnők el Brassó befolyását e megyére, akkor sem tehetnők későbbre a calvinista vallás hódítási idejénél, mert már mikor az unitárius vallás a 16-ik évszázban fellép, akkor bizonyára ismeretes és követett kellett hogy legyen a calvinista vallás székelvöldünkön; annyival inkább, mert én lehetetlennek tartom, hogy 20--30 év leforgása alatt a székelynép érintetlen maradhatott volna a reformatio, de főkép a Calvin vallásától, melynek terjesztése érdekében a nyílt mindenféle eszköz felhasználtatott. Hiszen, ha egyebet nem veszünk is fel -- ha ugyan kronikásunknak hihetünk -- mint a Calvin-papok kevés fizetési igényét, melyet maga Kálmáncsehi Sánta Márton hirdetett; és ha nem vizsgálunk is mást, mint azokat a heves vitatkozásokat, melyek Enyeden, Tordán, Gyulafehérvárt, Maros-Vásárhelyen s később Nagy-Váradon lefolytak, -- azt kell mondanunk, hogy éppen mint külföldön, ugy hazánkban is meg lehetős erőszakoskodás követtetett el a reformatio, de főkép a calvinista vallás terjesztése érdekében. Ez alól meg teljesen lehetetlennek tartom, hogy Háromszék vármegye tiszta, szabad székelynépe, mely intelligentiával bizonyára birt, érintetlen maradott, avagy csak maradhatott volna is.

Az unitárius vallásu Szent Erzsébeti Eőssi András „addig olvasá a bibliát, hogy szépen kitalálá belőle a szombatos vallást.“ E történet 1568-ban. A szombatosok sok bajt csináltak az unitáriusoknak hazánk több részében, különösen Udvarhely és Marosszéken, de arról, hogy ez valaha fejét Háromszék-vármegyében felütötte volna, semmi nemű adattal, avagy még csak hagyományyal is nem rendelkezünk. E felett tehát éppen mint maga a történelem rövid, de viszontagságos idő után, mi is napirendre térhetnénk, ha nem állana ez éppen Háromszékme gyében a vallásos élet történelmének egy nevezetes pontjával szoros összeköttetésben.

E pontnál okvetlen meg kell állanunk. Azt mondtuk, hogy János Zsigmond alatt az egész székelység unitáriussá lett, azonban azt mégsem mondhatjuk, hogy ezzel a valláscs forrongásban a végleges alakulás beállott volna. Egy nevezetes eseménynek kellett még történnie a fejedelmek korszakában a 17 évszázban, hogy aztán vallás tekintetében csaknem a mai álláspontok jöjjenek létre Háromszék-megyében.

A szombatosság térhódítása inkább az unitáriusok között volt, a miért ezekkel össze is tévesztetett. 1616—1632-ig az unitáriusoknak Radeczky Bálint volt a püspökük, a ki magyarul nem tudott, ezért a mint érintkezhetett papjaival, éppen így nem tehette ezt soha a néppel. E püspökkel Bethlen Gábor fejedelem 1618-ban Erdő-Szentgyörgyre a szombatosok kitudása végett zsinatot hirdtetett. A fejedelem teljhatalmu biztosa, Dajka Keserői János calvinista püspök elnökölt e zsinaton. Meghozták itt az unitáriusok azt a határozatot, hogy ők a szombatosokat kebelükből *kizárják*, tehát *meg nem térítik*. Ez volt a legszerencsétlenebb lépés. A *megtérítés* feladatát Dajka Keserői azonnal magára vállalta s fegyveresek kíséretében bejárta nemcsak Udvarhely és Marosszéket, hanem bejött Háromszékre is a szombatosok felkutatása és megtérítése ürügye alatt.

Háromszéken abban az időben azaz állapot uralkodott, hogy a calvinisták és unitáriusok egy templomba jártak imádkozni s ha az egyházban a pap unitárius volt, a tanító vagy kántor már calvinista és viszont. Ez állapotnak Dajka Keserői János nemcsak hogy véget vetett, sőt e megyében, illetve akkor Kézdi-, Orbai és Sepsi székekben 62 unitárius ekklézsiát 1622-ben teljesen calvinistává tett, már t. i. az ő maga, de egy püspökhöz semmi tekintetben nem illő módja szerint. E célja elérésében egy esemény jött segítségére. Ugyanis volt Sepsi-Szentgyörgyön egy Sikó István nevű unitárius pap, a ki nem nyerhetvén meg az esperességet az unitáriusoknál, titokban át állott calvinistának; pap társai erről mit se tudva, mikor kérdeztettek: hogy Sikóval egy valláson vannak-e? igenlő feleletet adtak. Ez alapon Dajka Keserői 62 unitárius egyházat kebelezett be saját fenntartósága alá. Hirt vevén azonban az alattomos eljárásról Uzoni Fosztó Sámuel kökösi unitárius pap, négy fiát azonnal négy irányba küldötte, hogy hirt vigyenek a többi egyházaknak, melyek még nem voltak bekebelezve. Ez okon legnagyobb ellenállást Laborfalva és Szentivány fejtettek ki, a hol egy Henter nevű főúr bátorította a népet az ellenállásra. A négy fiu mint futár ment négy irányba, így a nyugati endők alatt levő falukba is, tovább Miklósvárszékre, sőt át még Udvarhelyszékre a Homorod vidékére is. Megmentettek a mit lehetett. Az egyik fiut azonban Dajka Keserői éppen a Rikánál utolérván, kocsija után köttette, hogy hirt tovább ne vihessen. Így maradtak meg Háromszék-vármegyében a ma is létező unitárius ekklézsiák; később Sepsi-Szentgyörgy és pár kisebb egyház teljesen megsemmisült volt. (Székely S. Unitár. vall. tört. Ferencz József unitár. egyh. tört. kézirat.)

Az elenyészett ekklézsiák között van Szentivány is. Erre nézve

különös, hogy a mint egy Henter nevű főúr mentette meg annak idején, később éppen a Henter nevű főúrnak hódították meg erőszakkal a katholicismuskat a múlt században, a mikor a jezsuiták befolyása alatt könnyen lehetett címhez, vagyonhoz és hivatalhoz jutni. Sepsiszentiványon“ alig volt néhány a br. Henterek udvarában levő cseléd s oda tartozó jobbágy katholicus hiten, ezek is idegenek, másunnak betelepítettek voltak. A Henterek, mint buzgó katholicusok udvari kápolnát s ahhoz kath. papot tartottak, mi ellen senkinek kifogása nem lehet. Azonban az akkor élő Henterek: Dávid, Elek és János nem elégedtek meg háborítatlanul élvezett vallás gyakorlatukkal, hanem a község templomát, melynek építésében őseik is segédkeztek, követelték, s mivel az unitárius hívek azt, mi sajátjuk volt, másnak engedni nem akarták, nevezett Henter urak és Csernátoni Kálnoki Mihály 1725-ben karácson első napján egy század draganyost hoztak s az imádkozó híveket kikardlapozták a templomból; aztán a gondnokot megkötöztetve minden egyházi vagyon kiadására kényszerítették; papot, mestert, szállásaikból kiűzve, gabonájukat kiszorták, a híveket pedig összefogdosva kínzás és halállal való fenyegetéssel kényszeríték oly kötelezvény aláírására, melyben ezután a képét a kath. lelkésznek ígértek adni; mit mint erőszakkal kicsikartat nem akarván teljesíteni, a plébánus marháikat elkoboztatta, a gondnokot többekkel együtt fogságra vettette.“ (Orbán B. Székelyföld. III. 197) Ajándékozás és pressio hatása alatt a hívek megadták magukat s áttértek. Ily erőszakos dolog eshetett meg a 18-ik évszázad első felében!

De térjünk vissza Dajka Keserüihez. A háromszéki 62 unitárius egyház bekebelezése után azt is kieszközölte a fejedelemség, hogy a megmaradt háromszéki unitárius egyházak felett is óvé legyen a főfelügyelet; ő vizsgáztatta meg és rendelte ezekben a papokat, az unitárius püspököknek minden joga csak a papok felszentelésére szorítkozott, mert még az se volt megengedve, hogy az egyházait megvizsgálja vagy látogassa. Az emberi természetes észjárás könnyen kitalálhatja, hogy miért tette ezt Dajka Keserüi, és azt is, hogy mi lehetett az eredmény ily módon? . . .

Ez állapotnak azonban a fejedelmi időszak után, mely alatt az szüntelen tartott, vége lett, 1693-ban Gr. Bánfi György Erdélyország első főkormányzója minden jogot visszaadott az unitárius püspököknek.

1686-ban Budavára a félhold uralma alól felszabadult; 1690-ben vége szakadt Erdély külön önálló fejedelemségének is. I. Leopold volt a magyar király és egyuttal erdélyi fejedelem. S mindamelllett, hogy ő a korábban, a fejedelmek által kiadott adományleveleket is megerősíté s hozzá a Leopoldi diplomában a protestáns vallások szabadságát biztosítá, és az is ki volt mondva, hogy a jezsuiták betelepítését és szereplését Erdélyben meg nem engedi, ezek mégis alatta, de főleg utóda I. József és Károly császárok uralkodása alatt, Erdélybe is be költöztek s itt munkálkodásukat a hódítás s főleg a templomok és iskolák elfoglalásában még Mária Terézia idejében is hatalmasan folytatták. A jezsuiták templom és iskola elfoglalásairól sokat olvashatunk, sőt hallhatunk még a mai napokon is. A mely

templomba vagy iskolába egyszer a keresztet bevihették, az az övék lett és maradt. Sok helyen boldogultak ily módon. Ily módon való elfoglalásaikat Háromszék néhány protestáns községében is megpróbálták, de itt jórészt a hős székelynök karddal, lándzsával, nyárrsal utjokat állották. Egyetlen egy ily tényleges elfoglalásról tudunk e megyében s ez a sepsi-köröspataki. jelenben róm. kath. templom.

Több kisebb-nagyobb egymássaleni dulakodásával a felekezeti harczoknak telt az idő egész 1848-ig, a mikor Erdélynek a Magyarországgal való uniója nemcsak kimondatott, hanem ténynyé is vált s nemcsak hogy a vallás szabadságkorlata kimondatott és törvénybe iktattatott, hanem a szabadságharcz véres és dicső küzdelme elfeledtetett minden más surlódást; a hazaszeretet szent tüze gyult fel most a keblekben. Ez egyesite mindenkit. Nem egymásnak levénk többé ellenségei, hanem harczolánk a közös ellenség ellen. Most a kath. és prot. papok és híveik együtt, egymás mellett harczoltak keresztrel vagy karddal a kezükben. Háromszéknek szép és dicső szerep jutott az önvédelmi harczban: *megmenteni nemcsak az egészen elesett Erdélyt, hanem az egész magyar hazát.* Es Háromszék szerepét dicsőségesen oldotta meg! S meg kell vallanunk, hogy e vidéken nem utolsó szerep jutott, ha nem is az összes papságnak, legalább is néhány a hazáját igazán szerető papnak. Ez időszakban azonban községekkel egyetemben a szenvedésből az egyházaknak is bizonyára kijutott a részük. Erről azonban a munkának más része emlékezik meg tüzetesen.

Meg kell emlékeznünk e helyen egy nemzeti székely szokásról, illetve székely nemzeti törvényről, mely még a mai időben is befolyásolja a népet. A székelyek ugyanis a keresztény vallásra való áttérésük után templomaikat csaknem mindenütt közserővel, vagy mondjuk, közadakozásból építették. Nagyon természetes, hogy az egyik gazdagabb, a más szegényebb lévén, az többet áldozhatott és áldozott is, mint ez; ott volt azonban másfelől az is, hogy idővel a *lófők* és *primorok* előkelőbbeknek tartattak a köz-székelynépnél, noha régebben minden szabad székely nemes volt. Ez azt eredményezte, hogy a templomokban vagy ők maguk csináltattak maguknak külön padokat, vagy pedig, hogy mikor az ülő helyek felosztattak, ők az elsőbb helyeket kapták és foglalták el. A mi nevezetes azonban e pontnál, az abban áll, hogy a templombeli ülő vagy álló helyekhez való jogok teljesen a földbirtok tulajdonjogával voltak azonosok; azokat örökségül hagyták hátra a családok utódaikra, avagy földeikkel együtt el is adhatták, elajándékozhatták. Sőt e helyek a mint több osztozó és csere-levélből kiténik, a testvérek között is az osztozásnak tárgyát képezték. Az idő sokat enyhített ez állapoton, de tény az hogy 1848 előtt csak rövid idővel is még sok község volt Székelyföldön és több volt különösen Háromszéken, melynek lakói féltékenyen őrizték a templombeli jussaikat. (Kállay Ért. a ns. Székely nemzet 202 l.) Még a gazdag elődök szegény utódai is görcsösen ragaszkodtak e jogaikhoz s bizonyos tekintetben betelt rajtuk, hogy „oltalmazzon az ur engemet attól, hogy másnak adjam az én apáimtól kapott örökséget.“

Templombeli helyeiket, hogy más elfoglalja, azt nem engedték, mert ez a tulajdonjog feladása lett volna. Az ilyen elfoglalások miatt volt is nem egyszer háborgás köztük. E szokás vagy székelytörvény 1848 után is sokáig sok helyen fennmaradt és áll még ma is sok községben. Két püspöknek tudunk híveinek e megyében történt látogatásáról, illetve ügyeinek megvizsgálásáról. Ezek szabad székekévé nyilvánították az összes templombeli ülőhelyeket, a mi tényleg a keresztény szellemnek megfelel. Ámde meg vagyok győződve, hogy ha e püspökök a székelynép jogainak és törvényeinek minden viszonyaival ismeretesekek lettek volna, aligha teszik ez intézkedést, a melylyel felhomlott a régi jórend, mivel egyik még most is görcsösen ragaszkodik őseitől nyert jogához, a más még inkább hódol a püspökök által is kimondott keresztény szellemnek.

Az 1848-iki dicső és diadalmas önvédelmi harcziá elkövetkezett az orosz invasio s 1849-ben a világoosi catastropha. Erre az 50 es évek önkényuralma. A 10 évig tartott önkényuralom alatt, minden jogunk ha nem is egészen elkobozva, de nagyon megszorítva volt. És a mit más helyen, azt Háromszéken is eredményezte: hogy mindenki elveszettnek hívéen a hazát, az egyházhoz való szivos ragaszkodásban talált némi kárpótlást és az egyházak pedig kivétel nélkül mind a tiszta hazaszeretetnek lettek ápolóivá. Vége lett a felekezeti surlóadásoknak; egy gondolat foglalt el minden igaz hazafit: felszabadítani a hazát a kényuralom alól. E szomorú időből a papságra nézve csak az az egy jó emlék maradt, hogy a papi állásnak mindenki és a törvény által is tiszteletben tartására igen nagy súly fektettetett.

A hatvanas évekkkel ütött a szabadulás órája; fellélegzett a hosszas betegségben kifáradt nemzet; légzése napról-napra szabályosabb, erősebb lett. 1867-ben a kiegyezés szerint visszaadatott az alkotmány. Törvények szabályozták az egyház jogait s egymáshoz való viszonyait és azóta ki-ki a saját lelkiismerete s meggyőződése szerint szabadon imádkhatja Istenét; az egyházak meg a saját maguk anyagi és szellemi erősbödésén kettőzött erővel munkálhatnak a békesség olajfájának árnyékában s az alkotmányosság által nyújtott közös védelem alatt. Azóta nem követnek el az egyházak durva erőszakot egymás ellen; a kardlap nem sujt le a templomban imádkozó hívókra s a katonaság is nem üldözni, hanem imádkozni jár a szent házakba. A világosság kora feltűnt a hitélet egén is. Ezzel köszöntjük az új ezer évet. Legyen továbbra is tiszta nemcsak e székely vármegyében, hanem egész hazánkban a vallásos élet ege s ragyogjon erről a népünkét jó erkölcsökben nevelő hit és szeretet napja.

CSIFÓ SALAMON.

Egyházi Szemle.

A millenáris esztendő legfontosabb ünnepei az utóbbi két hónap alatt folytak le az ország szívében. Magyarország fővárosában. Ez ünnepek nagy részben csak politikai jelentőségűek, azonban fontosságuk nem engedi, hogy egyházi szempontból is figyelemre ne méltassuk s legalább mint történeti tényt folyóiratunkban fel ne említsük. Az ünnepélyek fénye és méltósága egy nemzetet mutatott be, mely méltó az ezredévi ünneplésre. Az egész országot képviselő méltóságok között egyházunk képviselői is ott voltak Ferencz József, püspök és id. Dániel Gábor, főgondnok személyében. — A méltó örömet és valódi hálát, melyet nemzetünk minden tagjának éreznie kell e ritka ünnep alkalmából, hiven tolmácsolja a legelső magyar ember, a király, beszéde, melylyel a kiállítást május hó 2-ik napján megnyitotta, s melyet szószerint adunk:

„Örömteljes érzelmektől áthatva jelentünk meg e történelmi időszakot jelző kiállítás megnyitását. Különösen fokozza pedig az örömet, hogy a magyar állam ezer éves fennállásának dicsőítésére, a hasznos munka, a szellemi és anyagi teremtő erő évszázados fejleményeinek bemutatásával, ily valódi béke-ünnepély áll első sorban.

E kiállítás, mint remélem, tanúsítani fogja ország-világ előtt, hogy a magyar nemzet fentartván ez államot sok viszontagság között dicsőségesen egy évezreden át: nem csak a harctéren tudta vitézségével a trónt és hazáját mindenkor megvédeni, hanem a mivelődés terén is méltó helyet vívott ki magának és foglalhat el a miveltek között.

Tanusítani fogja továbbá azon buzgalmat és áldozat-készséget, melylyel az egész ország e kiállítás létrehozatalán fáradozott, valamint a külföldnek azon hálára kötelező készségét és rokonszenvét is, melyet a sok értékes, és történelmünk szempontjából megbecsülhetetlen tárgynak e kiállítás számára történt átengedése által nyilvánított.

És tanúsítani fogja végre, hogy habár a politikai küzdőterem sokan különböző és eltérő utakat választanak is hazafias érzelmeik érvényesítésére: a magyar szent korona iránt való hűségben, a hasznos munkánál, a tudományok terjesztésénél, s ez által az ország javának és dicsőségének előmozdításánál, a hazának minden polgárát egyesítve és teljes egyetértésben találjuk.

Öszintén kívánom, hogy ezen összhang és testvéries egyetértés terjedjen ki áldásthozólag mindarra, a mi szeretett Magyarországom boldogítására s jövőjének biztosítására szolgálhat, s hogy az eddig

elért siker, minden elbizakodás nélkül, inkább hathatós ösztönül szolgáljon a további munkásságra és haladásra, kérvén az Istent, hallgassa meg esedezésünket s kísérje áldásával és oltalmával e kiállítását, a melyet ezennel megnyitottnak nyilvánítok.“

Még felemelőbb volt az ünnep második napja, mikor a magyar nemzet fény és királyi pompa, harangzúgás és ágyudörgés között borult le az ősi budavári templomban, hogy imáját elmondja a magyarok istenének s neki hálát adjon, hogy nemzetét ezerév viharain keresztül vezette. A királynak és népének érzelmei összeforrtak ott a nagy királyról, Mátyásról, elnevezett templom sugar ívei alatt. A hálaadó istentiszteletet az ország ékesszavú hercegprimása Vaszari Kolos, vezette, ki egy hazafias, szép beszédet intézett a nemzethez, királyához és királynéjához. Közöljük e beszédnek is jellemzőbb részeit:

„Ezeréves létünk határkövénel állunk, a melynek egyik oldalán arany- és vérbetűkkel vannak felírva a mult eseményei, a másik oldal a beláthatatlan jövő számára üresen áll.

Olvastad e nemzetem, mennyi öröm és bánat, dicsőség és gyász, jólét és szenvedés, harci diadal és csatavesztés, összetartás és pártviszály váltakoznak ezeréves multadban?

Olvastad-e, hogy nemzetünk bár néhány évtized alatt e hazát megszerezte, mégis külföldre tör, sok vért ontva maga is vérzik és két nagy vereség után kétségtelenül a kunok és avarok sorsára jut, ha csak vértől párolgó fegyverét a béke Fejedelme előtt le nem teszi és a kereszténységet fel nem veszi?

Kard foglalta el, kereszt tartotta fenn e hazát.

Nemzetünk a kereszténység felvétele által belép ugyan az európai népcsaládba, de nem olvad be; fejedelme a kor intézményei szerint nem lesz alárendeltje, hűbérese a római császárnak, hanem a pápától nyert koronával megkoronázva, *mindenkítől független és önálló* királyságot alkot.

E korona hatalmat ad a királynak és tekintélyét külről emeli, *de bensőleg lelkiismeretében megköti, mert az alkotmány megtartására kötelezi.*

Szent koronánk e szerint mint védő cherub lebeg király és nemzet felett, mindegyiknek jelezve kötelességeit, mindkettőnek biztosítva kölesönös jogait.

Igy született újra a százéves Magyarország a keresztény hit ölében. Ez esemény nemzetünk sorsának forduló pontja, a trón támasza, szabadságunk biztosítóka, fénykorszakaink forrása, megpróbáltatásunk erőssége, létünk alapköve.

Mivé lettünk volna enélkül? Azok a viharok, a melyek fölöttünk elvonultak, számban nagyobb, erőben hatalmasabb nemzeteket is elpusztítottak volna! Hisz óriás hatalmak hányszor zúdították reánk hadaikat! Későbbben századokon át testünkkel fogtuk fel a Nyugat ellen intézett támadásokat!

Ha mindezeket csak futólag olvasod is, nemzetem, el kell ismerned, hogy Isten erős keze tartott fenn.

Miért tartott fenn? Mert azoknak — egyeseknek úgy mint nemzeteknek, — kik őt, mint atyjokat tisztelik, hosszú életet ad. . . .

Nemzetünknek volt sok bűne, de volt egy nagy erénye: hogy Isten nem tagadta meg soha, tiszteletét törvénykönyvbe igtatta. Fenntartott bennünket Isten azért is, *mert sok pártfogónk volt az égben*. Nincs nemzet, melynek uralkodó családja annyi szentet számlálna, mint maga az Árpádház.

Leghatalmasabb közbenjárónk volt mégis a mi *Nagyasszonyunk*, kinek alakját zászlóinkra hímeztük, pénzeinkre vertük, tiszteletét, szeretetét versekben zengedeztük. . . .

Isten véghetetlen irgalmából jutottunk el tehát az ezredik évhez.

Légy üdvözölve, légy áldva e magasztos ünnepen igénytelen hű fiadtól, drága hazám! . . .

Légy üdvöz, légy áldott, fenséges királyom, nemzetem atyja!

Isten irgalmából Te vezeted be a nemzetet a második ezer évbe, nem fegyverek zörejével, hanem bölcseséged fényével, szereteted melegével. . . .

Légy üdvöz! légy áldott, felséges királyném! Fogadd el e templomban, hol megkoronáztattál, legmélyebb hódolatunkat, legőszintébb szeretetünket irányunkban mindig tanusított jószágodért, szeretetedért.

Áldólag emlékezünk, hogy midőn nemzetünk anyjává lettél, *édes anyai nyelvünkön szólottál hozzánk*, áldólag emlékszünk, hogy azt az arany fonalat is anyai gyöngéd kezed szőtte, mely hőn szeretett királyunkat a nemzettel elválaszthatatlanul összekötötte.“

A nemzetét tett ima után ezzel végzi a beszéd: „Szeplőtelen Szűz Anyánk, régi nagy Pátronánk, esedezzel érettünk, hogy az Atya, Fiu és Szentlélek áldása legyen velünk mindenkor. Amen.“

Sajnálattal látjuk, hogy e hatalmas, hazafias és szép beszédből sem maradhatott el a katholicismus tulságos előtérbe tolása. A kormány és méltóságai között bizonyosan igen sok volt, kinek lelke érintetlen maradt, mikor a hercegprimás az égi pártfogók nagy számának vagy a Nagyasszony érdemének tulajdonította nemzetünk megtartatását.

Egy harmadik és legfényesebb ünnepély ő felségeik megkoronáztatásának évfordulóján június 8-án folyt le. Magyarország összes vármegyéi, törvényhatóságai és a törvényhozás mindkét háza oly fényes menetben mutatták be hódolatukat a királyi pár és család előtt, hogy azt utánozni egy nemzet sem tudná.

Jól esik lelkünknek, ha láthatjuk nemzetünket ily nagy fényben és pompában, de sóhajjal kell arra gondolnunk, hogy e csillogásban a protestáns egyházak éppen semmi részt nem vehettek, holott ezek a magyar nemzetnek egyik s — tán mondhatni, — fontosabb része. Míg az orthodox egyházak a legnagyobb fényben tűndököltek, a szegény protestáns papságnak egyetlen képviselője sem volt jelen. Bizonyosan nem a hazafiatlanság, hanem az a körülmény magyarázza meg e tényt, hogy a protestáns papság anyagi helyzete nem engedte a hódolat ilyen nemű nyilvánulását.

Folytonosan szemmel kísértük a protestáns papoknak adandó állami dotáció kérdését s nem mulaszthatjuk el, hogy ez alkalommal is meg ne jegyezzük azt a pár lépést, melylyel e kérdés előbbre haladt. E kérdés elintézése, úgy látszik, mindenki előtt elodázhatlan s a millennáris ünnepek sem szoríthatják le napirendről.

Különösen érdekes és rokonszenves cikk jelent meg e kérdést illetőleg a Magyar Hírlap mart. 20-i számában, melyet ismertetni el nem mulaszthatunk.

„Nem tesznek szegénységi fogadalmakat a reformált egyházak papjai, — így szól a cikk — sok közülök mégis oly szegény, mint egy szerzetes. De milyen szépen, méltóságosan viselik a szegénység rettenetes terhét, keresztényi alázattal, mint egy barát, de nem mint a kolduló. A maguk látható nyomorúságából nem csinálnak kultuszt és nem vándorolnak vele, hogy mutogassák, csak tűrik, tűrik, a meddig tudják.

Tűrik akkor is, a mikor nem bírják többé mint, most . . . Bizonyára meglepetve látják, hogy vannak, a kiknek türelme elfogyott . . . és segíteni akarnak a szegény magyar protestáns papokon.

Voltaképen egy régibb mozgalom ez, mely most megerősödve újra megindult, érintkezésbe jutott a kormányzattal és érvényesülést fog keresni a konventben, az egyházkerületi gyűléseken. Semmi egyebet nem céloz ez a mozgalom, csak fölidézni a törvényt, a 1848-iki XX-ik törvénycikkelyt, a mely a reformált hitfelekezetek állami pártfoglalását jelzi szükségesnek, fentartván az országnak azt a köteleességet, hogy a szükséghez képest cselekedjék. Ez a törvény félszázadot aludt, negyvennyolcz évi álm után, ime, ébresztgetik.

Sok minden történt a szegény pappal ez idő alatt. Többen lettek, nagyobb lett a szegénységük és megszorodott a szükségük. Az a 3—400 forint jövedelmü lekipásztor, a kin negyvennyolcz sürgősen akart segíteni, most kilenczvenhatban még szegényebb, az akkori 300 forintja nem ér ma száznál többet. A kor nagyobb stólat kér tőle, mindenféle igények támadtak régi, szegény élete körül. Ő megmaradt a réginek, a régi jó traditiokkal, de az ádáz új idők nem kegyelmeznek neki és mindenféleképen megtaksálják. Igaz, hogy ezekhez képest munkája is megszorodott, erről nem panaszkodhatik.

Nem is panaszkodik, sem ezért, sem másért. A ki látja állapotukat, annak kell panaszolnia. *Megdöbentő nemcsak az egyházakra, de az egész országra káros, megszegyenítő, sőt veszedelmes az ő helyzetük. Nemcsak egyenként kezdi ki őket a szegénység, hanem már-már gátolni fogja papi hivatásukban. Veszélyezteti magát az érdemes és jeles kart, az egész kitünő egyházat, a lelki élet, erkölcsi világunk nagy érdekeiről nem is szólva. Az anyagiakkal küzködő pap, istenszolgája, a ki szűkösebb viszonyok között él, mint egy hivatalszolga: ebből nemcsak a reformált egyházfelekezeteknek, de az egész vallásoságnak kára van és ez a legrajongóbb katolikus ultramontánnak elve és érdeke ellen való.*

Hogy egyénenkint mit kell szenvedniök, a mióta megkapták a negyvennyolczadik törvény nagy ígérését: azt pontról-pontra konsta-

talni lehet. Mily keserves lehet például látniok, hogy *családjuk műveltségi fokukon alól marad, valósággal elszakad tőlük, mert az iskoláztatáshoz nincs módjuk, a régi módi kollegiumi neveltetést, melyből ő megnőtt, a modern idők megváltoztatták, eldrágították, a maga fajta emberekre nézve hozzáférhetetlenné tették. Legjobb lenne rá nézve még, ha elparlagiasodnék, paraszt módra meg bírna élni a zsellérfizetésből, mezitláb járna, kecskét őrizne, mint a földhöz ragadt pópák némely vidékeken.*

A mi reformált hitű papjaink egészen más kordában vannak szöve. Nehezen fog ezeken a szükség . . . Nem lehet ezekhez hozzáférközni az anyagiak révén, valósággal gőgöseket önzetlenségükben. Kenyéren és vízen élve is, tüzzel szolgálják ideáljaikat és lankadatlan erővel szolgálják kötelességeiket. A maguk koldus voltában fanatikus ellenségei a maguk anyagi érdekeinek, ha az lelki szükségekkel, hitvallásukkal összevág. Egy hang nélkül mondtak le jövedelmeiknek csaknem egy harmadáról, sőt ők voltak azok, a kik sürgették, előkészítették, javasolták ezek elvételét — az egyházpolitikai reformokat.

Legyen elég e megszívlelendő cikkből ennyi. Ezután felhossa a cikk, hogy a protestáns papok lojalitása a kormány iránt nagyobb, hogy sem ők saját érdekeikért a kormány ellen fordulnának. De hogy tőlük nem kell tartani, ez is csak javukra irandó. Annál nagyobb a kormány kötelezettsége, hogy hű támaszainak érdekét előmozdítsa. Akár 600, akár 800 forintban szabják meg a minimális papi jövedelmet: állami budgetünk ezt bizvást elbirja már. Eddig vártak keresztényi türelemmel, sőt negyvennyolcz esztendővel negyvennyolcz után tegye jóvá az állam, a mi rosztat miveltek a mostoha viszonyok e jó és igaz magyar emberekkel.

Igen nagy lépéssel haladt előre e kérdés a reformátusok egyetemes konventjének április 21. és következő napjain tartott gyűlésein. Itt mindjárt az első napon maga Tisza Kálmán, kiről feltehetjük, hogy csak olyanba kezd, a mi kivihető, indítványozta, hogy irjon fel a konvent a kormányhoz, kérvén 870,000 korona állandó államségélyt, mely összeg a 800 frtos minimum életbeléptetésére szükséges; ha pedig ez most még nem lehetséges, intézkedjék a kormány, hogy legalább a 600 frt minimumhoz szükséges 421.000 korona már a jövő évi költségvetésbe felvételék.

Ez indítványt a konvent egyhangulag elfogadta és ennek értelmében már felíratot is intézett a kormányhoz. Különösen kiemelendő e felírat indokolásából a következő rész, mely saját egyházunkra is egészen találó.

„Nemcsak egyházunk érdeke, hanem hazafias kötelességünk ösztönöz arra, miszerint Nagyméltóságod kegyes figyelmét felhívjuk azon Nagyméltóságod előtt bizonyosan ismeretes szomorú körülményre, hogy lelkészeinknek, úgy más felekezetekhez viszonyított, mint általában véve is szomorú helyzete majdnem ürekké tette theologiai intézeteinket, s hogy az anyagi szükség nyomása alatt a segélynek most már halaszthatatlanná vált megadása nélkül nemcsak a fenntartási összeg, de arra alkalmas lelkészek hiányában is kénytelenek

leszünk nagyon sok helyen feladni oly állomásainkat is, hol csupán egyházunk s lelkészeink szájából hangzott a magyar szó.“

Meg vagyunk győződve a kormány jóakaratóról s nem kételkedünk, hogy a közel jövő e kérdést az összes protestans papokra nézve előbbre viszi.

A mult hónap második felében igen nagy port vert fel a középiskolai vallástanítás kérdése. A középiskolai tanár egyesület választmánya ugyanis a II. országos és egyetemes tanügyi kongressuson megvitatandó tételek közé felvette e tételt is: „A vallásoktatás helye a középiskolában,“ és annak előadásával megbizta Szigetvári Ivánt, az egyesület főtítkárát. Szigetvári az ápr. 16-án tartott ülésen előhozta, hogy midőn e tétel előadására vállalkozott, előre kijelentette, hogy a vallásoktatás eltörlését fogja indítványozni; most kérdi, hogy nem tartja-e a választmány az egylet érdekével ellenkezőnek, hogy habár nem az egyletben, de az egylet által rendezett szakosztályban és éppen az egylet egyik tisztviselője tartson ilyen előadást. Ő hirdette ezt más téren is, az egyletet pedig nem akarja bajba keverni.

A választmány tagjai, mindannyian tekintélyes tanügyi férfiak, nagyobb részben olyan nyilatkozatokat adtak, mintha a vallásoktatást csakugyan ki akarnák rekeszteni a középiskolából. Így *Alexander B.* kijelenti, hogy ha Szigetvári atheista szempontból ellensége a vallástanításnak, akkor előadását ellenzi, ha azonban kifejti a mostani vallástanítás hibáit és arra az eredményre jut, hogy a középiskolákban el kell törölni és a családra bízni, akkor előadását a kérdés megvitatása céljából hasznosnak tartja. *Beöthy Zs.* a következtetést nem tartja helyesnek, melyre Szigetvári jutott. Ha rossz a vallástanítás, mit maga is olyannak ismer, abból nem az eltörlés, hanem a reformálás szüksége következik. *Vámosy* látott esetet, hogy 13 éves katolikus gyerek a bűnök tanulása közben összecsapta kezeit, hogy annyiféle bűn van s azt neki a vallásból kell megtanulnia.

A választmány kívánatára Szigetvári még egyszer nyilatkozott és kijelentette, hogy meggyőződése szerint a vallás magán ügy. Ne avatkozzék az állam sehol a polgárok vallásába. Tanítsa azt a család. Reformálni a tanítást nem lehet és ha azt kívánják tőle, hogy a reformálásra tegyen javaslatot, arra nem vállalkozik. Nézete szerint előbb-utóbb csak oda kell jutnunk, hova a nyugati államok egy része már elérkezett, hogy t. i. a vallástanítást a középiskolában eltörlötték.

A választmány ez előzmények után is az előadást fölveszi a programba és előadónak Szigetvárit kijelöli.

Ez azonban nagy forrongást lézett elő az országos Középiskolai Tanár-egyesület tagjai körében. Sokan bejelentették az egyesületből való kilépésüket. A kath. középiskolák tanárai testületenként tiltakoztak a választmány határozata ellen. Erre a választmány újra összeült ápr. 27-én s mivel az egyesület életét e forrongás által veszélyeztetve látta, határozatának azt a magyarázatát, hogy az a középiskolai vallásoktatás ellen tüntetés volt, félreértésnek nyilvánította. *Beöthy*

Zsolt, az egyesület elnöke, egy hosszabb nyilatkozatot tett közzé, mely azt mondja, hogy a Szigetváriak adott megbízás csak egy kérdés mibenlétének, történeti fejlődésének és jelen állásának előadására szolt. Ha előadó javaslatokat is tesz, azok csak az övéi és nem egyszersmind a megbízóké is s azokkal szemben mindenki, így az egyesület tagjai is szabadon kifejtethetik és érvényesíthetik eltérő nézeteiket. Kijelenti, hogy a választmány a vallásoktatás reformját szükségesnek tartja. Minthogy azonban a mindenek felett nyugalmat, elfogulatlanságot s kölcsönös bizalmat igénylő tárgyalásra a félreértések felmerülése utáni időt a választmány nem tartja alkalmasnak, a vallásoktatás kérdését a kongresszus napirendjéről leveszi. *Szigetvári* is külön nyilatkozatot adott ki, melyben megütközésének ad kifejezést, hogy nálunk a vallásoktatás kérdését még tárgyalni sem szabad akkor, midőn a katolikus gyűléseken a legnagyobb nyilvánosság mellett szabad azt hirdetni, hogy el kell törölni az állami iskolákat, felekezeti vé tenni az egész közoktatást stb. Csudálatosnak tartja, hogy a latin és görögnyelv tanítása vagy kiküszöbölése fölött szívesen vitatkoznak, de a vallástaniást szóba sem lehet hozni. Mindazáltal helyesli a választmány eljárását, hogy t. i. a vallástaniás kérdését a történetek után levette napirendről.

Mi csakugyan igaznak és helyesnek tartjuk a választmány álláspontját, sőt még a Szigetvári érvelését is, csak a tanítás eltörlését már nem.

A vallás csak annyiban magán ügy, mint a nevelés általában s a nevelés annál hiányosabb, minél kevesebb van benne a vallásból. Vegyük el a középiskolának bármelyik tárgyát és a nevelésen nem fognak akkora csorbát ütni, mint ha a vallásoktatást veszik el. Annyi azonban elvitázhatlan, hogy reformálni kell. Nem kell megtűrni a középiskolai vallásoktatásban semmi olyat, a mi erkölcsrontó vagy észbutító. A vallás, mint tantárgy, mindaddig szent bohóság marad a középiskolák tanulói előtt, míg az nem egyéb, mint megfoghatlan teremtségi história, érthetetlen csudák elősorolása vagy bűnök osztályozása. Ha pedig ezek helyett a jellem, akarat és érzés kiművelését tűzzük ki czélul a vallás tanításánál, akkor az egyik legfontosabb tantárgy.

* * *

Az angolországi unitáriusok ez évi közgyűlésüket pünköst második napján kezdve tartották. Egyházi beszédet mondott ez alkalommal Manning E. J. sheffieldi lelkész Jel. III. 8 alapján: *Tudom a te cselekedeteidet. Ime adtam eléd megnyílt ajtót és senki sem tudja azt bezárni, mivel kevés erőd van, mégis megtartottad az én beszédemet és nem tagadtad meg az én nevemet.* A beszédben azt tárgyalja, hogy az unitárius egyház hasonló a filadelfiabeli gyülekezethez, melyről e sorok irattak.

A brit és külföldi unitárius társaság évi jelentéseiből megemlítjük, hogy évi bevétele 1895-ben 5745 font sterling volt, a skót alapé pedig 1042 font. A kiadás csaknem ugyanennyi. Ebből egy-

házak segítésére fordított 2222 font, könyvek terjesztésére 532 font, külföldi segélyekre 256 font. A társaság szétesztott 207,000 vallásos íratot és 1071 könyvet.

A gyűlésen megjelent idegen képviselők voltak Hoar F. György, senator, az amerikai egyesült államokból, Sunderland F. J. lelkész ugyanonnan, Hocart J. lelkész Brüsszelből és Lófi Ödön oxfordi magyar tanuló. Leveleket küldöttek: Signor Bracciforti Milanóból, Bonet Maury tanár és F. de Schickler br. Párisból, Ferencz J. püspök Kolozsvárról, Dr. Lunge Zürichből, Dr. Oppert Berlinből, Turner H. Sydneyből, Lyche Tambo H. Christianiából; Dr. Oort és Kroese H. W. lelkész, a németalföldi protestáns egyesülettől, és Friese Otto a németországi protestáns egyesülettől.

A konferentia tárgyai között legérdekesebb volt Sunderland F. J. amerikai lelkész jelentése Indiában tett tapasztalatairól. Őt a brit és külföldi unitárius társaság küldötte ki Indiába, hogy ott tapasztalatokat szerezzen. Az odautazás négy hónapját vette igénybe. Ott eltöltött 92 napot és a hosszú tengeri utazáson kívül meg kellett tennie magában a nagy indiai birodalomban 7500 angol mértföldnyi útát vasuton, 500 mértföldet folyami gőzösn, 200 mértföldet szekezen, 150 mértföldet lóháton és 20 mértföldet trappan, azaz olyan hordozható széken, melyet emberek visznek hátukon, mikor az út igen meredek és lóval nem járható.

Fogadtatása mindenütt nagyon szívélyes volt. Hiszi, hogy ha más eredménye nem is lesz az ő útjának, mint a mit már ott elért, az is meg érdemelte az ő utazási költségeit és fáradaimait. Meglátogatta az ott levő unitárius missiókat s hiszi, hogy azokba lelkesedést és bátorságot öntött. Különösen nagy örömmel fogadták a Brahma Somaj hívei, kiknek hite Istenről egészen megegyezik az unitáriusokéval s kik maguk nagyon ohajtják a velünk való érintkezést. Sok tárgyról beszélt nekik, melyekben az unitarizmust ismertette inkább csak ethikai oldaláról és a hallgatóság, mely némely esetben 6000 volt, a legnagyobb érdeklődéssel hallgatta szavait, úgy hogy ideje ki lévén mérve, sajnálattal vált meg Indiától. Sőt nemcsak a Brahmok, hanem mások is igen örömet hallgatták.

Azt az érdeklődést, melylyel fogadták, igen szépen bizonyítja az is, hogy jöllehet 2500 unitárius íratot vitt magával és a legnagyobb takarékosággal élve csak akkor adott valakinek, mikor tőle személyesen kérték, mégis már ott léte első napjaiban mind elfogyott, úgy hogy ezután csak a címeket jegyezte fel azoknak, kik hozzáfordultak. E címekre a brit és külföldi unitárius társaság titkára eddig 7500 íratot küldött el postán. Papoknak a folyóiratokat egy évig ingyen küldik.

Sunderland lelkész szerint ez a rokonszenves fogadtatás nem maradhat felelet nélkül az angol unitáriusok részéről. Éppen ezért némely ajánlatokat is tett a teendőkre nézve. Ez ajánlatok a következők:

I. Leghelyesebb kiindulás a már ott létező kicsiny missióknak az erősítése. Ilyen eddig elé három van: egy Madrasban, mely már száz esztendő, a másik a Khasik között, mely 8 év előtt alakult

benszülött átállókból, a harmadik az, melyet Akbar Masih az északi rész közepéből Banda városból intéz, levelezés, sajtó és vándor tanítások által. Ezek fenntartandók bizonyos eszközrendő változásokkal. II. Felállítandó egy unitárius könyves bolt és ebben posta missio. Ugyanis a benszülöttek nem tudják az unitárius iratok megszerzését eszközölni sem Londouból, sem az amerikai központból, Bostonból. Ennek legjobb helye volna Calcutta. Itt már alkalmas személyt is kapott e célra. Fiókok volnának felállíthatók Madrasban és Bombayban is, mely helyeken szintén szemelt ki erre alkalmas egyéneket. III. Ajánlja, hogy a Brahmok között a nevelésben is nyújtsanak segílyt. Erre legcélszerűbbnek látszik, ha Manchester Collegeban három tanulót elfogadnak s ezeknek ösztöndíjat adnak, még pedig úgy, hogy a theologiai tanfolyam mindenik évére felvesznek egy-egy tanulót, kikből így papokat és missionariusokat nevelnének. IV. Küldessék legalább egy angol missionarius Indiába. Egy tehetséges, szolid tudományú és szervező missionariusnak ott szép szerepe lenne. Erre is legalkalmasabb hely volna Calcutta, úgy azonban, hogy a kiküldendő legalább az év fele részét más helyeken töltse el.

Sunderland lelkész egy óráig és husz perczig beszélt, mely idő alatt még sok mindenről szólt, ismertetvén az indiai vallási viszonyokat, a missioi munka minemőségét, Anglia kötelességeit India iránt. A hallgatóság nagy figyelemmel hallgatta s előadása után azonnal igen szép összeget irtak alá az indiai missio számára. Egy névtelen egyedül évi 500 font sterlinget irt alá, vagyis 6000 frtot.

A konferentia többi tárgyainak ismertetését tér szűke miatt mellőznünk kell. Különben is azok reánk nézve kevésbbé érdekesekek.

A németországi protestáns egyesület, mely 1865-től 1890-ig csaknem minden esztendőben, de legalább minden másodikkban megtartotta a maga gyűléseit, melyek a szabadelvű protestantizmusnak ünnepnapjai voltak, 1890. óta különböző kellemetlen körülmények miatt létezésének igen kevés tanujelét adta. Már-már mindenki azt hitte, hogy az egyesület, melynek annyi nagy theologus tagja volt, megszűnt végképen. Annál nagyobb örömmel vette minden szabadelvűen gondolkozó theologus, mikor meghallotta hogy az egyesület nem halt meg, hanem csak aludt, míg új nap sütött fel. Ez évnek husvéthetén az egylet tagjai nagyon sikerült gyűlést tartottak Berlinben, melynek ily sikerét 6 évi szünet után alig remélte valaki.

A gyűlésen jelen volt 316 egyesületi tag, míg azokkal együtt, kik nem voltak tagok 1000 körül volt a résztvevők száma. A sok jeles közül, kik ott voltak, megemlítjük a következőket: Schröder, Weber Albert, Schwarz H. A., akadémiai tagok, Nippold professor Jénából, Pfleiderer Berlinből, Egidy és Lehmann-Hohenberg Kielből. A németalföldi és schweizi szabadelvű protestáns egyletek szintén küldöttek képviselőket a gyűlésre. A istentisztelet alkalmával Klapp hamburgi lelkész alkalmazta beszédében I. Kor. 15, 9 - 10 szavait az egyesületre.

A gyűlés az egyesületnek új szervezetet adott, mely szerint

annak székhelye minden három évben változik. Legközelebb a vezetés a hamburgi egyletre megy át, hol mint szabad birodalmi városban, az egyesület a porosz egyházi sereg karjaitól szabadon mozoghat.

Két fontos tárgyat beszéltek meg a gyűlés két utolsó napján. Az első volt: *Egyház és tudomány*. E tárgy különösen időszerű volt, a mennyiben a szabad kutatásnak ma rossz ideje van Németországban. Mihelyt valamelyik theol. fakultás a traditiók sötétében kutatni kezd, a porosz Cultusministerium azonnal u. n. Straßprofessorokat küld oda. Az új agenda bevezetése, melyet mi liturgiának neveznénk, s mely szerint az apostoli vallástételt minden vasárnap szószerint idézik, akár hisznek benne, akár nem, egy másik jele a visszaesésnek. Egy papot meg éppen letettek hivatalából, mivel nem akarta az egyházi formulárákat szószerint használni s a katechismus szavait a gyermekekbe betűről-betűre beverni.

Az utolsó nap tárgya volt: a jelenkor keresztény socialismusa. Előadó azt tartja, hogy azoknak a társadalmi kérdéseknek, melyekről Jézus semmit sem szólott, a politikai pártokban kell megoldatniok s az egyháznak minden pártot keblére kell ölelnie.

Mi mindenesetre sikert kívánunk a protestans egyesületnek, mint a szabad vizsgálódás híveinek s a sötétség ellenségeinek.

GÁLFI LŐRINCZ.

GYÖNGYMONDATOK.

Eredendő bűn.

Figyelemmel vizsgálva az ember érzékeit és szenvedélyeit, azokat oly jól idomítva látjuk azon célhoz, a miért adattak, hogy nem lehet osztani azok gondolkodását, a kik azt mondják, hogy azok az eredendő bűn által egészen megromolva volnának. Érzékeink oly készséggel figyelmeztetik lelkünket az öröm és fájdalom, a kedves és nem kedves izlések s egyéb érzések által a felől, a mit az élet fenntartására tennünk, vagy nem tennünk kell, hogy nincs ok rá azt mondani, hogy ez a rendszer és pontosság valamely bűn eredménye volna. *Malebranche.*

Erény.

Semmi emberi nyelv nem oly ékesszóló és meggyőző mint az erény. *Lamartine.*

A ki az erényt teljes szépségében hideg vérrel tudja nézni, — a ki azt legmeghatóbb bájszinnel tudja lerajzolni a nélkül, hogy arra megindulna, hogy irányában szeretetre ragadtatnék; az ily lény — ha ilyen létezhet — menthetetlenül rossz ember, egy erkölcsi hulla. *Rousseau.*

Az erény feláldozása a kis érdeknek a nagyobbért, a percznyinek a tartósért, a kétségesnek a bizonyosért. Az erény mindazon fogalma, mely nem ezen ismeretből indul ki, oly homályos, a mily semmi az indoka. *Bentham.*

Az erény egy okszerű gazda, a ki beáll haladási pályájába s gyűjti kamatait. *Bentham.*

Az erényesség szerencséje jöhet néha a természetből, de érdeme soha sem jöhet egyébünnen, mint az okosságtól. *Fontenelle.*

Az erényt érzelem útján kell szeretni, s nem ösztönből. *Malebranche.*

Jobb, ha az emberben hiányos erény van, mint, ha semmi erény sincs. És megbecsülhetlen nyereség korán adni meg magát teljesen az erénynek. *Féder Henrik.*

Az erény nem azt nézi, mit tett, hanem hogy mit kell még tennie, — s nem arra figyel, a mivel bír, hanem aminek még hiával van. A honnan nem a val látjuk dicsekedni, a mit megnyert, hanem a tovább megnyerendőről gondoskodni. Sohasem hiszi, hogy tetőpontra ért. Vitézi pályáútban látja magát, nem győzelmi dicsőségben; azért nem tesped, nem lankad, mintha most készülne kezdeni. *Petrárka.*

Gyűjtötte: KISS MIHÁLY.

IRODAMI ERTESITO.

A »KERESZTÉNY MAGVETŐ« TÖRTÉNETE.¹ A »Keresztény Magvető« az unitáriusok folyóirata. Alapításának ideje a nemzeti élet egy nevezetes fordulópontjával esik össze. Mikor az elnyomatás után a főlzabadulás hajnala kezdett a nemzet felett derengeni, akkor született és öltött testet e folyóirat eszméje. A többi protestáns egyházakkal együtt sokat zaklatott és még püspökválasztási jogától is megfosztott egyház kezdett szabadabban lélegzteni és erőit összegyűjtve az alkotás munkájához látni. Nem kis aggodalommal gondoltak akkor is arra, hogy a nyilvánosság elé lépjenek, mert bármily általános is volt a szabadság vágya, a vallási szabadelvűségnek még nagyon óvatosan kellett, már hiveinek nem nagy számánál fogva is, mutatkoznia. De éppen az a körülmény, az az indok, hogy a csekély számot értelmi súlylyal kell pótolni, eldöntötte a kérdést. A »Keresztény Magvető« 1861-ben megindult a nemzeti irodalomban szép költői nevet szerzett Kriza János püspök és a folyóirat egyik legbuzgóbb harczosa, Nagy Lajos tanár szerkesztésében.

A »Keresztény Magvető« eleinte egy kötetben egyszerre jelent meg s tulajdonképpen gyakorlati használatra szánt egyházi beszédeket tartalmazott, történelmi és tanügyi tanulmányoknak csakis a »Függetlék«-ben adva tért. Így adatott ki az I. köt. 1861-ben és a II. köt. 1863-ban. A III. kötetnél (1867) azonban, mikor a szerkesztést Ferencz József lelkész, a mostani jeles püspök és Buzogány Áron tanár, később vallás- és közoktatásügyi titkár s azután tanácsos vették át, a tanulmányok, értekezések kezdenek előtérbe lépni, hogy aztán mind nagyobb, mind több helyet foglaljanak el a kötetben. Innen kezdve a »Ker. Magvető« egyébkép is változáson megy keresztül. 1870-től fogva évenként megszakítás nélkül évnegyedes füzetekben adatik ki, 1875-től pedig két havi füzetekben. Ez átalakítás első sorban Ferencz Józsefnek köszönhető, kinek a folyóirat körül kiváló érdemei vannak s ki szerkesztőtársaitól támogatva, kilencz kötetet bocsátott ki, az V., VI., VII., VIII. kötetet Kovácsi Antal tanárral, a IX. és X. kötetet s részben a XI-iket Simén Domokos-sal szerkesztve.

1878-ban Péterfi Dénes lelkész és Kovács János tanár lettek a »Keresztény Magvető« szerkesztői, a kiknek szerkesztésében jelenik meg ma is a folyóirat, évről-évre kiadott, már nagyszámu kötetei azt a törekvést tükrözve vissza, melylyel az unitárius kereszténység hiveinek igényeit tudományos és gyakorlati tekintetben kielégíteni és a vallási szabadelvűségnek méltó képviselője lenni igyekszik. Lapjain érezhetők ama magasabb eszmei áramlatok, melyek korunk gondolkozását mozgatják. A vallás nagy igazságait hitbölcséleti értekezésekben védelmezi; az egyház tanulságos multját történelmi tanulmányokban tárja fel; a vallásosságnak válogatott egyházi beszédekben nyújt tápot; a nevelésre és oktatásra nézve józan elvek irányítják; szemléiben a szabadelvűségnek bárhol történő nyilvánulásait éber figyelemmel kíséri; az újabb vallási törvények, a politikai szabadelvűség nagy alkotásai mellett, anyagi tekinteteket félretéve s csupán a nemzeti haladást tartva szem előtt, lelkesültséggel

¹ E rövid ismertetés az »Ezredéves országos kiállítás« II. közmívelődési csoportbizottságának felhívására íratott, a felhívás által megszabott terjedelemben.

és következetes kitartással küzdött; a külföld rokon vallási gondolkozóival állandó, nemzeti érdekeinket is gondosan ápoló összeköttetést tart fenn. Ez a »Keresztény Magvető« és ez kíván lenni a jövőben is.

Munkatársainak névsora és munkálkodásuk ismertetése egy külön irodalomtörténeti tanulmánynak lehetne tárgya. Ferencz Józsefen kívül a folyóiratnak eleitől fogva dolgozótársai voltak: Brassai Sámuel, Jakab Elek, Kövály László, Albert János, Benczédi Gergely s azok ma is. És azok egyházunkban az irodalomnak aránylag szép művelői, kik fáradszónal buzgósággal működnek közre. Sőt egyházunkon kívül álló írók is szívesen keresik fel folyóiratunkat, kik közül legyen elég megemlítenünk gr. Kun Gézát. Főmunkatársak: Kanyaró Ferencz, dr. Gál Kelemen, Gálffy Lőrincz.

A »Keresztény Magvető« közleményeiben irodalmi színvonalra törekszik és ma XXXI-ik évfolyamát írja.

Péterfi Dénes.

»A KOLOZSVÁRI NYOMDÁSZAT TÖRTÉNETE ez. alatt jelent meg Ferenczi Zoltántól, az erdélyi múzeumi könyvtár érdemes igazgatójától, egy érdekes könyv melynek kiadása a kolozsvári kereskedelmi és iparkamara áldozatkészségét, díszes kiállítása az Ajtai K. Albert kitűnő nyomdáját dicséri. (Kolozsvár, 1896. N. 8 r. VIII. és 118 l. Egy fametszettel és sok hasonmással.)

Sok volna olvasóink előtt beszámolni mind arról, mit e szép könyvben találhatunk. Számadatok alapján kimutatja benne Ferenczi, hogy Kolozsvár a múltban is csaknem oly erős szellemi középpont volt, mint a jelenben. Hy szellemi középponttá első sorban a XVI. és XVII. százban virágzott Heltai-nyomda tette. Melegen méltatja Heltait, kiknek »működése örök emlékezetre méltó irodalmunk és művelődésünk történetében«; vagy Szabó Károly szép szavaiként: »Heltainak dicsősége egy fényugárral gazdagabbá teszi Kolozsvár szép múltját . . . A Heltai törekvése és munkássága által kijelelt irány mintegy szellemi utmutatóul szolgál e városnak, hogy múltjához hiven, a jövőben is a nemzeti műveltség és tudományosság egyik életerős középpontja legyen.« (20. l.)

1661-ig tart a Heltai-nyomda működése. Ez idő alatt Ferenczi Zoltán szerint 252 művet adott ki. A XVII. száz végén felállított unitárius nyomdában 24 mű jelent meg. Hygy e két szám jóval alább áll a valóságnál, az bizonyos.

A Szabó Károly két kötetes munkáját használta fel első sorban Ferenczi műve összeállításánál. Sajnálni lehet, hogy forrása hibáit és tévedéseit nem javította ki. Lengyel Andrásné nyomdáját emlegeti pl. az unitárius egyház nyomdája helyett, mely szerinte 1691-ben s nem 1697-ben kezdette meg működését. A mellett Veracius-testvérekkel állittat fel Kolozsvárt nyomdát, kik csak azért jöttek Velenczéből városunkba, hogy Bethlen Miklós kényesebb könyveit kinyomtassák. Az unitárius könyvek censuráját is tagadja Ferenczi, hogy mily gyöngye alapon, az saját könyvéből is kimutatható. E könyv kiadásával a Ferenczi Zoltáné lett a kolozsvári nyomdászat történetének megírásánál a kezdeményezés dicsősége. Ő mutatta ki, bár csak vázlatosan, először együttesen az anyagot s ez méltányolást érdemel. De jóval nagyobb lenne az érdem, ha egy második javított kiadásban bibliografiai pontossággal tár, gyalná a kolozsvári nyomdászatot, mely szép és érdekes tárgy csaknem egy Erdély művelődéstörténetével. 1900-ban negyedfél század évfordulója lesz az első erdélyi magyar sajtó felállításának. Ez évfordulót érdemes volna e mű újabb és teljesebb kiadásával megünnepelni.

Kanyaró F.

A JÓSLAT, drámai költemény öt felvonásban. Irta Rédiger Géza. Nyomatott Marosvásárhelyt az ev. ref. collegium betűivel. 98 l. Szép és kifejező nyelven irt drámai költemény, melyen a szerző sok ideig nagy gonddal dolgozott. Cyrus ismeretes meséjét adja elő, kinek szüleit Astyages, méd király üldözi, trónját féltvén a születendő gyermektől. Álma (s a jóslat) mégis teljesül s a darab Cyrus és a perzsa faj győzelmével végződik.

Némi halvány vonatkozás sejtethető e drámának tárgya, a régi méd és perzsa faj viszálykodása s a mostani osztrák és magyar versengés közt a vezérszerep elnyeréséért, mert ép oly »hunczut a méd.« Perzis egy Petur-féle alak. A nagy intrikus Artambares éktelen púpos alakja ellenére, főző tanácsadó kancellár lesz, ki bókokat mond és kezet csókol a királykisasszonynak. Zoá egy magyaros szobaleány. — A királykisasszony születendő gyermekétől retteg Astyages és trónját félti. Artambares szintén trónra vágyik, melyet a király meggyilkolásával akar elérni, bár úgy látszik, párthive nem sok van. Ez a nagy cselszövő kezet szorít a rablófőnökkel s jó barátinak nevezi a felbérelt zsványokat. Az elrabolt Mandanét hajnalban egy elhagyatott remete-házba viszik. Kambyses, a királyleány jegyese fogadja ott perzsa szent képében, sötét szerzetes álruhában. Ugyan ő még az éjjel a királyi palotában volt, mint Mandané sikoltásából kivehető.

Nincs terünk mélyrehatón bonezolni a drámai fejleményeket. Usak azt sajnáljuk, hogy a gondatlan kiadással sok helyt a legszebben zengő vessorok rontva vannak. A vásárhelyi nyomdának nincs tanult korrektora, ki a jámbus titkait értené. Ezért »mosolygj, mosolygj« mosolyogj, mosolyogj lesz, a lányból leány stb. Különösen a 35—38. lapok tarkálnak a zavaros verslábaktól, miket egy kis gonddal el lehetett volna kerülni. Az 1-ső felvonás 2-ik jelenete nincs föltéve, később a jelenetekre felosztás el is marad. A kiállítás különben tetszetős, a betűk szép metszésűek. Ára a műnek 1 frt, mit bőven megér az érdekes költemény.

(K. F.)

EMLEKE FERENCZ JÓZSEF UNITÁRIUS PÜSPÖK, KIR. TANÁCSOS, LELKÉSI ÉS TANÁRI MŰKÖDÉSE NEGYVEN ÉVI JUBILEUMÁNAK. Boros György szerkesztésében Kolozsvárt a Gámán-nyomda kiállításában jelent meg e könyv, mely a Bőlönben lefolyt szép ünnepély leírását tartalmazza. Ára 50 kr.

THEOLOGIAI ISMERETEK TÁRA czimű vállalat ismét új füzettel gyarapodott. Megjelent ugyanis a VII. füzet, mely a »II« betű alá eső anyag második felét és az »I« betű alattiak első felét foglalja magában. Több jeles darabja mellett kimerítően szól a hegyi beszédről, Heltai Gáspár életéről és működéséről, bemutatja a helvét-magyar és holland-magyar egyházi érintkezéseket, a hugenoták szereplését, Husz János reformátori pályáját s későbbi követőit, a huszitákat, pszichologiai és történeti alapon fejtegeti az imát, továbbá hűséggel, igazságosan írja le az egyházban »Inceze« név alatt ismeretes]pápák munkáját és az inquisitio véres tetteit. Ez újabb füzetre is teljesen ráillik korábbi véleményünk, hogy t. i. szabad szelleménél és hézagpótlóságánál fogva a protestansok szélesebb körben megszerezzeék. A 12 füzetre tervezett mű ára 6 frt, melyet Zoványi Jenő lelkész szerkesztőhöz, Tiszaföldvárra kell küldeni. (S. M.)

ELEMZŐ VEGYTAN. Kézikönyv kezdők számára. Irta dr. Nyiredy Géza. 2. kiadás. Kolozsvár, 1896. Szerző célja az, hogy a kezdőknek oly kézikönyvet adjon kezébe, a melynek kalauzolása mellett az egyetemi előadásokon hallottakat olvasás útján kiegészíthessék. A könyv beosztása a következő: az elemző

vegytan fogalma, beosztása; az elemzésnél előforduló fontosabb műveletek tárgyalása; az elemzéshez szükséges kémlőszerek készítmódja; a minőségi elemzés módszereinek tüzetes tárgyalása. Itt különösen kiemelendő, hogy az elővizsgálati módszerek oly részletes és oly beosztással vannak tárgyalva, a milyen részletességgel és beosztással a magyar szakirodalomban e módszerek még tárgyalva nem voltak; ép így az anyag előkészítése a rendszeres vegyi vizsgálat-hoz. A rendszeres vizsgálat keretén belül adja az egyes fémekre és savakra jellemző specialis reakciókat. Leírja azokat az eljárásokat, melyekkel egymás mellett előforduló több fém és sav elválasztását lehet eszközölni. Végül az utolsó fejezetben a legközönségesebb fém- és illanó mérgek és növényi alkaloidok felkeresésével foglalkozik. A könyv minősége mellett elég ékesszólóan bizonyít az a körülmény, hogy rövid pár év alatt a 2. kiadást érte meg, a mi tudományos könyveknél nálunk ritkaság. Kitartást kívánunk szerzőnek e téren a további munkához.

(Dr. G. K.)

ELŐFIZETÉSRE FELHÍVÁST bocsátott közre Cs. Pap József kolozsvári felsőleányiskolai tanár, ki az egyetemen az olasz nyelvet tanítja, Dante Divina Comediájának magyar fordítására. Felhívásában azt mondja: ha csak egy is van a világirodalom remekei között, mely rákényszerít az önmagunkba való mélyedésre, az bizonyára a Divina Comedia. Korunk lázas és idegbontó munkássága közben nekünk még inkább szükségünk van a magunkbaszállásra, mint a költő korabeli embereknek. Fordítása hű próza, mitől fordító több sikert remél, mint a verses alaktól. Az első rész címe: A pokol. Ára 1 frt, díszpéldány 2 frt.

(G.)

COMENIUS A. JÁNOS »Didaktika Magna« cz. művet magyarra fordította Dezső Lajos sárospataki tanár. Ára 3 korona.

KÜLÖNFÉLÉK.

KIÜNTETÉSÉK. Az ezredévi ünnep alkalmából a király ő felsége, I. Ferencz József, *Ferencz József* unitárius püspököt és királyi tanácsost a közügyek terén szerzett érdemei elismeréséül a II. osztályú vaskoronarenddel tüntette ki. Csakugyan a közügyek terén szerzett érdemek elismeréséül kitüntetettek: *Szász Károly* dunamelléki ref püspök a Lipót-rend középkeresztjével, *Baltik Frigyes* dunáninnyi és *Müller Frigyes* erdélyi ág. hitv. püspökök a II.-od osztályú vaskoronarenddel.

NEMZETKÖZI UNITÁRIUS CONFERENTIA. Az ezredévi ünnepély alkalmából Budapesten tartandó nemzetközi unitárius conferentia ideje sept. 6. és 7. napjaira állítatott meg az alábbi magyar és angolnyelvű tárgysorozattal: *Tárgysorozat. 1896. szeptember 6-án, Vasárnap.* Istenisztelet délelőtt 10 órakor az unitárius templomban. (Budapest, V. ker. Koháry-utca.) Imát mond: *Gál Miklós*, budapesti lelkész. Egyházi beszédet tart: *Ferencz József*, püspök. *1896. szeptember 7-én, Hétfőn.* Konferenzia délelőtt 10 órakor az unitárius templomban. Elnökök: id. *Dániel Gábor*, főgondnok és *Ferencz József* püspök. 1. Elnöki megnyitó, id. *Dániel Gábor* főgondnoktól. 2. A mi a vallásban változó és marandó. Felolvasás *Péterfi Dénes*, kolozsvári lelkésztől. 3. Az unitárius kereszténység állapota és kilátásai Angliában. Felolvasás *Dowson H. Infield*, a britt és külföldi unitárius társaság elnökétől. 4. A lelkészi hivatás jelentősége egyházi, társadalmi és nemzeti szempontból. Fel-

olvasás *Kozma Ferencz* kir. tanfelügyelőtől. 5. Zárzó. *Ferencz József* püspöktől. — *Order of Proceedings. Sunday Sept. 6-th 1896.* Religious Service at the Unitarian Church (Budapest V. Koháry-Street) 10 A. M. Prayer by the Rev. *Nicholas Gál* Unitarian minister of Budapest. Sermon by Bishop *Joseph Ferencz.* *Monday September 7. 1896.* Meeting of the Conference at the Unitarian Church 10. A. M. Chairmen: *G. Daniel*, Chief-Curator and *J. Ferencz* Bishop. 1. Opening Address by *G. Daniel*, Chief-Curator. 2. The Transient and the Permanent in Religion, a paper by the Rev. *D. Péterfi*, Unitarian minister of Kolozsvár. 3. The Condition and Prospects of Unitarian Christianity in England, a paper by the Rev. *Enfield H. Dowson*, President of the British and Foreign Unitarian Assotiation 4. The Importance of the Call of ministers from ecclesiastical, social and national standpoint, a paper by Fr. *Kozma*, educational-superintendent. 5. Concluding words by Bishop *J. Ferencz.* E tárgysorozat külföldi barátaink részvételéhez képest ki fog terjesztetni.

EGYHÁZI ILLETÉK NÉMETORSZÁGBAN. A breslaueri prot. egyházközségek közelebről új szabályzatot állítottak meg az egyházi illetékekre nézve. Az egyháztagok 14 osztályba soroztattak be az állami jövedelmi adó alapján. A legelső osztályba esnek azok, kiknek évi jövedelmük 660 márk, vagy azon alóli összeg, mely után az egyházi illeték 240 márk, azután jönnek fokozatosan a 900, 1200, 1650, 2100, 2700, 3600, 4500, 6000, 9000, 15500, 25500, 50000 márk jövedelemmel bírók. A lelkészi fizetés legkisebb összege 2700 márk, a legmagasabb pedig 5700 m. A keresztelelésért, esketésért is és minden egyes egyházi szolgálatért az egyháztagok a szerint a fokozat szerint fizetnek, melybe évi jövedelmük szerint vannak besorozva. Az egyházközségek e szabályzatot egyhangulag fogadták el és kivitelét meghatározták.

KÜLFÖLDIEK HÁZASSÁGA. A belügyminister egy bécsi lakos folyamódására kijelentette, hogy miután se ő, se az a nő, a kivel házasságra akar lépni Magyarországon ez idő szerint sem tartózkodási helylyel, sem rendes lakóhelylyel nem bír, házasságra itt nem léphetnek, mert a házasság kihirdetésére s a házasságkötésnél való közreműködésre illetékes anyakönyvvezető, vagy más polgári tisztviselő nincs. Hogy Magyarországon házasságot köthessenek, ahhoz föltétlenül szükséges, hogy legalább egyikük az ország valamelyik községében, habár csak átmenetileg tartózkodási helyet szerezzen, a mely esetben az anyakönyvvezető, kinek kerületébe a község tartozik, a kihirdetésre és a házasságkötésre illetékessé válik s a házasság megkötése többé nem ütközik akadályba.

STATISZTIKA. Angliában a legújabb kimutatás szerint az unitáriusoknak, a missio állomásokat is belészámítva, van 354 egyházközségük; mintegy 20 lelkészi állomás ürességben van, de azért lelkészekben nincs hiány, mert mintegy 26-ra megy azoknak a száma, a kik képesek állomást foglalni, ha arra meghivatnak. Más egyházakból áttért lelkészek száma: az anglikán egyházból áttért: 3; a congregationalista egyházból: 2; a róm. kath. egyházból: 1; összesen: 6, kiknek nevük most először jelenik meg a kimutatásban. Az összes lelkészek közül 97 neveltetett a „Manchester College“-ben, mely jelenleg Oxfordban

van elhelyezve, 100 a „Home Missionary College“-ben, mely Manchesterben van. Londonban az unitárius templomok száma: 22.

A HOLLANDI PROTESTANS TÁRSULAT. Huszonöt év óta áll fenn s nagy tevékenységet fejt ki a szabadelvű eszmék terjesztésében. 1895-ben 42000 franc bevétele volt. Jövedelmének nagy részét vallásos oktatásra, vándorpapok segélyezésére és vallási iratok terjesztésére fordítja. Közelebről egy új énekes könyvet is adott ki, melyben a legjobb vallásos énekek vannak összeválogatva, s melyet 62000 példányban nyomattak ki. Az egyesülethez tartoznak Hollandiának legjelesebb theologussai. Tagjai voltak Kuenen és Scholten is. Az egyesület összeköttetést tart fenn a németországi Protestanten Vereinnal, a sweitzai prot. egylettel s a brit és külföldi unitárius társulattal.

A VIHAR. A vihar ordítóz, bömböl és döngeti szerény kunyhóm fedelét, mint egy demónhad. Az esőt a szél kavarja, csapkodja, az erdők reszkető leveleit tépve, szagatva. Sűrű felleg száll le és elfed mindent, mintegy sötét lepel. Egy madár se csiripel, egy bogár se zummog. Az eszterhaj foly, csep, csep, csep, nyomasztó, nehéz, sötét idő! Csak azt érzem, Istenben vagyok és semmi mást. Minden egyéb, a vihar künn, a vihar benn, csakis amaz erő játéka, mely nem tölem van, melyet nem én irányzok. De hogy én érzem azt, hogy benned vagyok, nekem különös erőt ad, hogy oltalmad alatt találjam magamat, oh Uram. Az eső és szél elvihetik az én kicsiny hajlékomat; betegség, nyomor, szenvedély megtörhetik szegény testemet, siettothetik a véget; de semmi sem szakíthat el Istentől, az én lakóhelyemtől. Mikor a vihar elcsendesül, a fák ismét nyugodtan állanak; mikor az eső megszűnik esni, a madarak ismét énekelni fognak, mikor a fellegek tisztúlni kezdenek, a nap ismét kisüt. Az erő kel. vihart csinál, mindent rombol, azután ismét elalszik. Az életerő felgerjed, a szenvedélyek dühöngnek, a tudatlanság vastaggá nő, a világ ordítóz, az én lázong. Isten elrejtve. Az élet kevésysége enged, a szenvedélyek atászállnak, bölcsesség fénylik, mint a nap, az én kegyes függésnek enged, Isten győz. Testvér, Isten mindenekben minden. (Mozoomdar.)

UTASÍTÁS A NÉVMAGYAROSÍTÁSHOZ. Olvasóinknak maguknak ugyan kevésbé van szükségük erre, de közöljük azért, hogy másoknak esetleg utasítást adhassanak abban az ügyben, melyben *Telkes* Simon minist. titkár, hitrokonzul, mint a névmagyarosító társaság elnöke, oly nagy buzgóságot fejt ki. 1. *Az anyakönyvi kivonatról.* A névmagyarosításhoz kivétel nélkül anyakönyvi kivonat (keresztlevél, születési bizonyítvány) kívántatik. Ha egy apának több gyermeke ugyanazon anyakönyvbe van bevezetve, akkor nem szükséges minden gyermekről külön anyakönyvi kivonat, hanem egy iven együtt mindnyájáról az úgynevezett „Családi értesítő“ i. elegendő. 2. *A bélyegről.* A bélyeg 50 krajczár minden nagykorú személy, valamint egész család után; ha azonban nagykorú családtag is van, azután külön kell az 50 krajczárt fizetni. A törvény értelmében egy kérvényen többen is folyamodhatnak, sőt egész községek is, de a bélyeg minden nagyorú után fizetendő. Külföldi anyakönyvi kivonatokra még külön 15 krajczárnyi magyar bélyeg teendő. 3. *A folyamodvány kellekeiről.* A folyamodványt annál rövi-

debbre lehet fogalmazni, mivel benne nem szükséges elősorolni a névmagyarosítás okait. Azonban a kérvényből nem szabad kifelejteni az aláírás és lakáson kívül a foglalkozást is kitenni. Szabad királyi és rendezett tanácsú városokban a tanácsosh, kis- és nagyközségekben a járási szolgabíróhoz kell intézni s beadni a folyamodványt, a melyben az illető hatóság felkérendő, hogy a kérvényt pártolólágg terjeszsze fel (a szolgabíró az alispán útján) a m. kir. belügyminiszteriumhoz. 4. *Az illetőség és honosságáról.* Illetőséggel az 1886. évi XXII. t.-czikk 11. §-ának a) pontja értelmében mindenki ott bir, a hol két éven át lakik s adót fizetett. Kiskorúak mindig szülei lakóhelyén birnak illetőséggel. Oly külföldi, a ki öt éven át az országban, bár különböző helyeken lakik, adót fizetett s valamely választási névjegyzékbe bejegyezve van: magyar honpolgári joggal bir. 5. *Az eljárásról kiskorúak és árváknál.* Fordul elő eset, hogy az apa kiskorú gyermekének megengedi a névmagyarosítást, de ő maga nem változtatja meg nevét. Ilyenkor legegyszerűbb, ha az apa folyamodik fia nevében. Kiskorú árvák szintén megmagyarosíthatják nevüket, melyhez az anya, mint természetes gyám, vagy a törvényes gyám beleegyezése kívánatik. Itt is legegyszerűbb, ha a gyám folyamodik és pedig legelőbb az illetékes árvaszékhöz helytelen kérvényen s ennek engedelmét kikéri, melynek megnyerése után lehet csak, annak csatolása mellett, a névmagyarosítást kérelmezni. 6. *A névről.* A név szabadon választható, azonban kívánatos, hogy a név tapintatos és helyes választásánál úgy a nyelv törvényei, valamint a szerénység, aesthetika stb. szem előtt tartassék s legajánlatosabb ebben szakférfiak nézetét kikérni.

ISKOLAI ÉRTESÍTŐK: *A székely keresztúri áll. tanítóképző intézet 25. éves története s az 1894—95. isk. évi állapota.* Irta Borbély Sámuel. igazgató-tanár. 136 lapon a népnevelés fontos feladatát végző intézet története ügyesen összeállítva oly formán, hogy az érdeemes író az intézet keletkezésével kezdi s folytatva az elhelyezés, bútorzás, együttlakás, tanári testület, szervezeti változások, rendtartás, segélyezés rajzával a tanügyi állapotok ismertetésére tér át, röviden adja a különböző alapok történetét s végül az intézettel kapcsolatos gyakorló iskola 25 éves történetét vázolja. Egy csendben, zajtalanul működő intézet 25 éves fennállásának híu képét, történetét nyújtja e füzet — *A Bethlen-kollégium legújabb története.* Kiadta a főiskolai előjáróság. Nagy Enyeden, 1896. E főiskola történetét alapításától 1622—1629-től 1868-ig megírta P. Szathmári Károly. Az előttünk fekvő nagy 8-ad réttü, 268 lapra terjedő mű 1861-től a jelen napogig tárja fel e gazdag tanintézet történetét. Az egész két részre oszlik. Az első rész 9 szakaszban megismerteti a kormányzattal, tanárkarokkal, kollégiumi épületekkel, gyűjteményekkel, bennlakással, a tanítók segélyezésével, egészségügygyel, vagyönügygyel és az ifjúsági egyesületekkel A második rész a főiskola alkotó részeinek, gyakorló és elemi iskolának történetét adja — *A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium értesítője az 1894—95. isk. évről.* Magyarország ezer éves fönnállásának emlékünnepe. Horváth József igazgató. Két részből áll Az első a kollégium múltja czímmel *Koncz József*

tanár írta. E résznek első 29. ive már az 1883—1888 években megjelent, melléktételül az azon évi értesítőkhöz. Nagy utánjárásal írt, elismerést érdemlő munka. Igen érdekes rész ebben a tanárok életrajzi adatai. Irodalmunk sok jelesének nevével találkozunk itt. A második rész a kollégium jelenét tárja fel Horváth J. igazgató szerkesztésében.

GYÁSZHIREK: *Simon József* máj. 9-én 61 éves korában jobb létre szenderült Toroczkón. Egyike volt toroczkói egyházközségünk legbuzgóbb hiveinek, vármegye biz. tag, a tűzoltó egyl. főparancsnoka, a helyi zeneegylet alapítója. Az elhunytban Simon József toroczkói aljegyző édes atyját gyászolja. — *Létai Domokos*, sinfalvi lelkészt és családját fájdalmas veszteség érte anyósa özv. *Kardosfalvi Török Rudolfné*, altorjai Vizi Rozália jun. 10-én 72 éves korában történt halálában. — *Gyepesi Id. László Ferencz*, egyh. főtanácsi tag, Udvarhelymegye volt levéltárnoka, jun. 10-én 84-ik évében elhunyt Gyepesen. Előkelő családnak volt érdemes tagja.

Aranykönyv

AZ „EZREDETVES EMLÉKALAPRA“ TETT KEGYES ADOMÁNYOK.

(Második közlemény.)

33. Adám Domokos, birtokos, Bözöd.....	5	frt.
34. Gál Miklós, lelkész Budapest.....	10	»
35. Gr. Triangi Assenzione sz. Nagy Irma, Kolozsvár....	5	»
36. Sándor Mózes, kir. tanfelügyelő Sz.-Udvarhely.....	5	»
37. Ferenczi Mózes, énekvezér Várfalva.....	2	»
38. Barla Domokos, megyei pénztárnok Torda.....	5	»
39. Kis Tamás, tanító Vargyas.....	1	»
40. Taresafalvi Albert, tanító Vargyas.....	1	»
41. Székely István kir. aljárásbíró Gyulafehérvár.....	3	»
42. Musnái József, számvevő Dicső-Szt-Márton.....	2	»
43. Adám Dénes, kir. táblai bíró Kolozsvár.....	5	»
44. Boneza Miklós, országgyűlési képviselő Budapest....	10	»
45. Máté Sándor egyetemi könyvtári tisztviselő Budapest.	10	»
46. Szabó Sándor, alszámvevő D.-Szt-Márton.....	2	»
47. Geréb Zsigmond, lelkész Fiafalva.....	2	»
48. Balogh József, államvasuti főellenőr Kolozsvár.....	2	»
49. Mészáros Farkas, Toroczkó-Szt-György.....	2	»
50. Benke Elek m. kir. adóellenőr gyűjtőivén Magyar-Láposon: Benke Elek 2 frt. Létai László 1 frt. Bulbuk Joachim 50 kr. Mánász Hubert 50 kr. Róth Samu 50 kr. Pap Sándor 50 kr. Bene László 50 kr. Berzán Miklós 20 kr. Grosz Béla 25 kr. Novák Gyula 50 kr. Gergely Teofil 30 kr. Puhk 30 kr. Beszenszky János 50 kr. Fuchs Jakab 30 kr. Mártz N. 20 kr. Latis Elek 20 kr. Petruska Leo 20 kr. Moldován N. 30 kr. Adorján Imre 50 kr. Kovács Dániel 25 kr. Nagy Lajos 30 kr. Lapusán Gábor 20 kr. Lebedi János 20 kr. Váradi István 1 frt. Fuchs Béla 40 kr. Sipos Géza 40 kr. Összesen 12 frt.		
51. Varga Dénes tanár és neje Májai Ivánka Torda.....	10	frt.
52. Raffaj Zsigmond lelkész Verespatakon.....	5	»
53. Csegezi Ferencz, Bágyon.....	5	»
54. Csipkés Ödön, alkaptáyr Torda.....	5	»
55. András Gyula, levita gyűjtőivén Kis-Adorján: András Gyula 10 kr. Adorjáni István ifj. 10 kr. Adorjáni Lőrincz 10 kr. Adorjáni Domokos 10 kr. Adorjáni János id. 10 kr. Adorjáni István id. 10 kr. Farkas Benedek 5 kr. Farkas Ferencz 50 kr. Farkas Elek 10 kr. Farkas Mózes 10 kr. Farkas Albert 5 kr. Tőkés Antal 5 kr. Tőkés Elek 5 kr.; együtt 1 frt 50 kr.		

56. Ifj. Göncz Mihály lelkész és József János tanító gyűjtőivén Firtos-Váraljáról: Pál Márton 50 kr. Jánosi József 10 kr. id. Bálint Mihály 10 kr. ifj. Bálint István 10 kr. legifj. Bálint Mózes 10 kr. Pál József 10 kr. Márton István 1 kr. András Mózes 10 kr. Deák József 1 kr. András Ferencz 50 kr. József János 50 kr. Márton Sándor 10 kr. Göncz Etelka 31 kr. ifj. Bálint Mózes, Bálint Dénes, id. Bálint József, belső Bálint Mihály, Bálint Ferencz, Bálint Ambrus, ifj. Bálint József, Jánosi Ferencz, Márton Lajos, falsó Bálint Mihály, Jánosi Mózes, ifr. Márton Ferencz, Márton József, Demeter Mózes, András János, Györfi Ferencz, özv. Bálint Ferenczné, Balog István, Bálint Salamon, Jánosi István, András Sámuel, köz. Bálint Mózes, András Mózes, András Mihály, Demeter József, András István, Deák Dániel, András Ferencz, Szederjesi Mihály, Deák Mihály, Deák Sámuel, Sófalvi Lajos, Deák Sándor, Deák Márton, József Jánosné gabonában 2 frt 50 kr.; együtt 5 frt.

57—61. Nagy Lajos tanár gyűjtőivén Kolozsvár: Nagy Lajos 1 frt. Nagy Lajosné sz. Gálfi Nella 1 frt. Nagy Piroska 1 frt. Nagy Nella 1 frt. Nagy Zoltán 1 frt.; együtt 5 frt

62. Tóth Olivér és neje Sigmund Gizella Torda.....	10 frt.
63. Árkosi Béla bányatiszt Körmeözbánya	5 »
64. Kimpel Ferencz Torda	2 »
65. Özv. Rákosi Józsefné Abrudbánya	20 »
66. Orbók Ferencz, egyetemi quacstor Kolozsvár.....	2 »
67. Ferenczi Lajos, kántor-tanító Felső-Rákos.....	3 »
68. Böckel Károly, kereskedő Kolozsvár	2 »
69. Gábor Albert lelkész gyűjtőivén Martonosból: Ekklézsia 5 frt. Gábor Albert 1 frt. Máthé József 50 kr. Vári Mózes 5 kr. Jakabfi Sándor 20 kr. Vajda Mihály 5 kr. Sófalvi Márton 5 kr. Pálfi Sándor 20 kr. Kovács Mihályné 9 kr. Sófalvi Mihály 5 kr. Kuti Juli 5 kr. Szilágyi Juli 8 kr. Bálint György 10 kr. Gálfi Pál 10 kr. Sebestyén János 10 kr. Fekete Mihályné 5 kr. Jánosi Mária 10 kr. András János 5 kr. id. Gálfi Ferencz 40 kr. András Lina 5 kr. Kovács János 5 kr. Gálfi Anna 10 kr. Fülöp Albert 10 kr. Gálfi József 10 kr. ifj. András Ferencz 5 kr. Gáspár János 10 kr. Gáspár Mózes 5 kr. Vas Dénes 5 kr. Vas Elek 2 kr. Gálfi Domokos 10 kr. Demeter Mózes 10 kr. Vas Miklós 5 kr. Jánosi Sándor 10 kr. Geley József 5 kr. Klein Tivadar 50 kr. Spielmann Ábrahám 20 kr. Ignatz Spielmann 10 kr. Vass Sándor 5 kr. Sipos András 5 kr. Id. András József 5 kr. Nagy József 5 kr. Ifj. Kiss Mihály 5 kr. Simon Lajosné 25 kr. Vas Károly 5 hr. Szentpáli Mária 10 kr. Gáspár Zsigmond 5 kr. Nagy Mária 5 kr. Fekete Biri 5 kr. Ádám Lina 10 kr. Szentpáli Ferencz 10 kr. Gáspár Sándor alsó 10 kr. Miklós Gergely 5 kr. Vas Mózes 5 kr. Gáspár Sándor 2 kr. Lukácsi Mózes 2 kr. Lőrincz Rebeka 10 kr. Vas Zsigmond 10 kr. Gáspár Sára 5 ké. Márton Lina 4 kr. Vajda Felencz 5 kr. Gáspár Mihály 5 kr. Szabó Mária 6 kr. Réti Mária 4 kr. Kis Józsefné 10 kr. Balogh Ferencz 15 kr. Jakabfi Mózes 10 kr. Fodor Ferencz 10 kr. Geréb György 10 kr. Geréb Zsuzsa 10 kr. Molnár János 10 kr. Kristóf Jánosné 15 kr.; együtt 12 frt 58 kr.	

70. Péterfi Zsigmond és Molnár Sándor adománya Kolozsvár	25 frt.
71. Binecz Ilka Kolozsvár.....	1 »
72. Csegezi Mihály és neje Albert Ilka Torda	20 »
73. Kisgyörgy Sándor, lelkész Vargyas	2 »
74. Binder János, igazgató Alsó-Szövőth	2 »
75. Ifj. Lászlóczy Sámuel, iparos Kolozsvár.....	5 »
76. Lászlóczy Péter, iparos Kolozsvár	5 »
77. Buzogány Gyula, mérnök Komárom	1 »
78. Gyulay Árpád, pénzügyi titkár Kolozsvár	10 »
79. Nagy Elemér, főszolgabíró gy.-ivén Ny.-Szereda	1 » 25 kr.
80. Demeter Lőrincz, gyűjtőivén M.-Zsákod	5 » 17 kr.
81. Bedő Dániel, Kolozsvár	5 »
82. Felszegi Gábor Dicső-Szt-Márton	3 »
83. Járay Róbert Deésfalva	5 »
84. Derzsi István Deésfalva	5 »

85. Fazakas Lajos lelkész és Bartalis József tanító gyűjtőivén a ny-szentmárton—csikfalvi anya- s hozzátartozó leánygyházközségekből: Fazakas Lajos 1 frt. Fazakas Lajosné 1 frt. Tomesik Anna 1 frt. Bartalis József 2 frt. Csinádi Istvánné 1 frt. Márton Ferencz 15 kr. Mihály Imre 20 kr. Adorján Ferencz 10 kr. Kis Ferencz 10 kr. Id. Dénes Sándor 5 kr. Márton Zsigmond 10 kr. Márton Zsigmondné 5 kr. Lőrinezí Mihályné 5 kr. Dénes András 15 kr. Adorján Judith 5 kr. Márton Mihályné 5 kr. Szabó József ifj. 10 kr. Fazakas Lajos 10 kr. Nagy Sándorné 5 kr. Kilyén Sándorné ifj. 5 kr. Nagy Zsigmond 10 kr. Nagy Sándor 20 kr. Nagy Sámuel 15 kr. Kádár Jánosné 5 kr. Kocsis Ferencz 5 kr. Kilyén Mózes 5 kr. Szilágyi Miklós 5 kr. Id. Kilyén Miklós 5 kr. Cs. Dénes Sándor 5 kr. Simon István 3 kr. Ács Istvánné 5 kr. Szélteleki Miklós 10 kr. Sz. Dénes János 10 kr. Incze Józsefné 18 kr. Özv. Mihály Andrásné 5 kr. Dénes Zsigmond 5 kr. Jánosi Róza 5 kr. Kilyén Gábor 10 kr. Márton András 10 kr. Ifj. Incze Mózes 10 kr. Incze István 10 kr. Kiss József 10 kr. Nagy József 10 kr. Nagy Mihály ifj. 5 kr. Kovács Mózes 10 kr. Nagy Mihályné 5 kr. Mihály Sándor 5 kr. Szabó Ferencz 10 kr. Adorján Lajos 10 kr/ Ifj. Mihály Ferencz 5 kr. ifj. András József 5 kr. Nagy M. János 5 kr. Biró József 5 kr. Ercei János 2 kr. Márton József ifj. 5 kr. Márton János ifj. 5 kr. Domjan Mihály 10 kr. Id. Balázs Györgyné 10 kr. Incze Anna 5 kr. Jánosi Boldizsár 5 kr. Jánosi Ferencz 5 kr. Jánosi Sándorné 10 kr. Kocsis Mihályné 10 kr. Id. Kiss Zsigmond 20 kr. Ifj. Mihály Imre 6 kr. Sipos János 5 kr. Incze Juli 20 kr. Máté Károly 10 kr. Sz. Incze Zsigmond 10 kr. Nagy F. Juliánna 5 kr. Nagy J. Juli 5 kr. Fazakas Fer. 5 kr. Nagy László 10 kr. Béres Ferencz 3 kr. Özv. Márton Andrásné 5 kr. Cs. Fazakas János 10 kr. Balogh János 5 kr. Balogh Ferencz 5 kr. Incze Miklós 5 kr. Fazakas György 10 kr. Fazakas József 10 kr. Nagy Ferencz 5 kr. Márton Zsuzsánna 10 kr. Fazakas Györgyné 5 kr. Dénes Sámuel 10 kr. Ambrus Ferencz 10 kr. Ambrus Józsefné 20 kr. Márton Józsefné 10 kr. Suba Zsigmondné 20 kr. Együtt 13 frt 04 kr. (Folyt. köv.)

Ezen közlemény összege..... 285 frt 54 kr.

Az első közlemény összege ..... 340 » 33 »

Együtt..... 625 frt 87 kr.

Kolozsvár, 1896. jun. 5.

FERENCZ JÓZSEF,
püspök.

ADAKOZÁS A KOLOZSVÁRI UNITÁRIUS TEMPLOM BELSŐ SZÉPÍTÉSÉRE.

(II. közlemény.)

Köváry László.....	100 frt.
Ferencz Józsefné, Gyergyai Anna, püspökné.....	20 »
Gróf Mels C. József.....	20 »
Kápolnai János.....	10 »
Kadlec Mária.....	4 »
Sehna Nándor.....	5 »
Kovács Dénes.....	5 »
Hauser Irén.....	5 »
Orkovszky József.....	5 »
Gáspár Mária.....	5 »

E közlemény összege 179 frt.

Az előző közl. összegét, 700 frtot hozzáadva, összesen: 879 frt.

A kegyes adakozóknak meleg köszönetet nyilvánítnak és kifejezzük azon reményünket, hogy még többben fognak a szép célra adományokkal közrejárulni. A hitben buzgó elődök áldozatkészsége a köveket hordotta össze templomunk falaihoz, a hálás utódokhoz mennyire illő dolog annak díszítését elősegíteni, kegyeletesen áldozni és vallási buzgóságukat, a szó teljes értelmében, szép vonásokban a jövőre átörökíteni!

Kolozsvárt, 1896. június 20.

PÉTERFI DÉNES,
unitárius pap.

1. Vargyasi körjegyző tks Máthé János ur és kedves neje vargyasi tanítónő Teslák Ágnes urnó hitrokonok, elhunyt felejthetetlen leányuk Irma emlékére, confirmatiói — virágvasárnapi — használatra az édes anya által saját kezűleg hímzett, kiválóan díszes templomi szőszék takarót ajándékoztak a vargyasi unitárius eklézsianak. A kegyes adományért az eklézsia nevében forró köszönetünket nyilvánítjuk. — 2. Vargyasi nagybirtokos és ekl. főgondnok Méltóságos Dániel Lajos ur elhunyt szeretett neje Pálffy Mártha ő nagysága által, az ezer éves ünnepre tervezett és nagyrészen sajátkezűleg el is készítet, fényesen diszitett értékes urasztali takarót teljesen elkészítette, a czéltzott ünnepélyre s azutáni használatra az eklézsianak ajándékozta. A hitbuzgóság e nagybecsű ajándékáért midőn hálás köszönetünket eklézsiank nevében kifejezzük, lelkünk mélyéből kívánjuk, hogy pártfogó urunk kegyes lelkű nejeinek emléke legyen áldott. — 3. Vargyasi Dimén Gergely és neje Pál Anna buzgó hitrokon házastársak az ezeréves ünnep alkalmából egy csinos és igen alkalmas urasztali kenyértartó tányért ezüstből ajándékoztak az eklézsianak. Ugyancsak az ezeréves ünnep alkalmából vargyasi Máthé E. Ferencz és neje Sós Rebeka hitrokon házastársak egy igen díszes kiállítású aranykönyvet ajándékoztak az ezeréves emlékalap adakozóinak s minden más jótékony adakozások bejegyzésére. Az eklézsia nevében forró köszönetet mondunk e nemesszivű áldozatokért. 4. A vargyasi unitárius eklézsia gyülekezete az ezer éves ünnep méltó megőrkítése alkalmából, közadakozás útján, kepeváltsági alapra 400 frtos alapítványt tett. Az iskolás gyermekek a pap és tanító vezetése alatt a temetőt ákác- és vadgesztenye csemetékkel körül ültették s faiskolába 400 darab eperfa csemetét ültettek. Szivből óhajtjuk, hogy mind az alapítvány, mind az ültetvények legyenek végtelen időkig hirdetői a hazaszeregetnek, áldozatkészégnek és vallásos buzgóságnak!

Vargyas, 1896. június 2-án.

SZABÓ JÓZSEF,
gondnok.

KISGYÖRGY SÁNDOR,
pap.

KÁLMÁN MÓZES ur és neje született Gyarmati Juliánna, ujszékelyi lakók, a fiattfalvi unitárius eklézsianak egy 20 frt értékű fekete bársony urasztali takarót ajándékoztak, mely nemes és jószivű adományukért fogadják e helyen is az eklézsia köszönetét.

Fiatfalva, 1896. május 28.

GERÉB ZSIGMOND,
unitarius pap.

A SEPSISZENTGYÖSGYI UNITÁRIUS TEMPLOMRA adakoztak:

Unitárius egyházközség Kolozsvárt	20	frt.
Méltóságos Szentiványi Gyula ur	15	»
N. tisz. Péterfi Dénes ur, Kolozsvárt	5	»
Nt. Csifó Salamon ur S. Árkos	5	»
Tek. dr. Nagy Károly ur Abrudbánya	12	» 8 kr.
Tiszt. Gál József ur, Reccenyéd	2	»
Fogadják e nemeslelkű áldozatkészégükért legmelegebb		köszönetünket.

S.-Szt-György, 1896. jun. 15.

PÁLL SÁNDOR,
egyh. gondnok.